

CHRISTENEN

begrip

MOSLIMS

1996
JAARGANG 22
NUMMER 131

*Moslims
in de
stad*

begrip

Een tijdschrift, dat vanuit de RK-Kerk, de Nederlandse Hervormde kerk en de Gereformeerde kerken in Nederland streeft naar het kweken van onderling begrip tussen Moslims en Christenen en gelovigen van beide godsdiensten oproept tot ontmoeting, met respect en behoud van eigen identiteit.

BUREAUS VOOR ONTMOETING MET MOSLIMS

R.K. Kerk: Drs. L. van Oers, Cura Migratorum,
Luybenstraat 17, 5211 BR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-6145159
Katholieke kerk in België: S. Lambregs, pr.
Kasterstraat 19, B-3600 Genk, België, tel. (+32) 089-352 883
Ned. Herv. Kerk: Mevr. Josien Folbert, 'Kerk en Wereld',
Postbus 19, 3970 AA Driebergen. Tel. 0343 - 512241
Gereformeerde kerken: Drs. C. van 't Leven, Dienstencentrum,
Postbus 203, 3830 AE Leusden, Tel. 033 - 4960360/ 4960329

REDACTIE:

M van den Boom
J. Folbert (contactpersoon NHK)
S. Lambregs
N. Landman
L. van Oers (contactpersoon RKK)
C. van 't Leven (contactpersoon GKN)
G. Speelman
K. Steenbrink (eindredactie)

Uitgever/ Redactie en administratie:

'Cura Migratorum'
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Tel 073 - 6145159
Fax 073 - 6131175

Abonnementen:

f 25,- / 450 Bfrs per jaar (5 nummers)
Losse nummers: f 6,50 / 120 Bfrs
Giro 4300211 t.n.v. Begrip/ Cura Migratorum
België: Kredietbank 453-0258581-69
t.n.v. Begrip, Kasterstraat 19, 3600 Genk.

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar schriftelijk wordt opgezegd.

Advertentietarieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Tekeningen: F. Kalb

MOSLIMS IN DE STAD

In de parabellen van het evangelie komen wij vooral vergelijkingen uit het platteland tegen: de goede herder, de leliën van het veld, de verdorde vijgeboom. In de koran zijn de meeste beelden ontleend aan de handelswereld van de stad: de laatste dag is de dag van de eindbalans; de rijken mogen het uitstaande kapitaal van de wezen en weduwen niet zomaar opmaken; de goede daden zijn beleggingen.. We mogen dit verschil niet overdrijven, maar wel is het realiteit, dat een glorieperiode van de islamitische beweging te vinden is in de grote steden Baghdad en Cordoba, rond het jaar 1000 al steden met meer dan een miljoen inwoners!

In West-Europa is de ontmoeting tussen moslims en christenen ook vooral een aangelegenheid van de steden, omdat daar de grote aantallen moslims zich hebben gevestigd. In dit nummer twee stedenportretten: Londen en Den Haag. Daarnaast nog veel kleinere onderwerpen, ingezonden door een breed draagvlak in de redactie en bij lezers.

INHOUDSOPGAVE BEGRIP NO. 131, NOVEMBER 1996

Leerhuis: De waarheid in pacht (Sajidah Abdus Sattar)	2
Dialogoog in de praktijk van alledag - impressies uit Londen (Froukien Smit)	6
Ontmoetingen met anders gelovigen in Den Haag (Jan Buikema)	17
Vragen naar aanleiding van een herderlijk schrijven van de Belgische bisschopen (Simon Lambregts)	21
Een pelgrimstocht naar Maria van Selçuk. Verslag van een excursie langs de religieuze cultuurschatten van West-Turkije (Cokkie van 't Leven)	25
Moslims in Europa	30
Boeken	38
Cursussen en ontmoetingen	48

DE WAARHEID IN PACTH

Sajidah Abdus Sattar

“De mensheid was één gemeenschap....”
(Koran, 2:213)

De ontmoeting van christenen en moslims is geen klinische aangelegenheid, maar een wirwar van meningen en emoties. Wie zich hiermee bezig houdt,ervaart zowel de conflicten van paradigma's als de vreugde van herkenning. Moslims en christenen hebben zo hun eigen motieven voor, en problemen met, interreligieuze dialoog. Elders in dit nummer geeft Froukien Smit een impressie van de praktijk in Londen. Maar eerst even een blik op het Nederlandse decor van ontmoeting en een moslimvisie op godsdienstige diversiteit.

De belerende vinger

Nederlanders zijn wel gewend aan de botsing van overtuigingen. Dat godsdienst in de geschiedenis van deze gewesten al eeuwen lang voor beroering, debatten en oorlogen heeft gezorgd, is vanwege de vele aanspraken op een exclusieve waarheid. Wij vinden het meestal vanzelfsprekend dat dát de cruciale waarde is van godsdienst. Het lijkt ons logisch dat de ene godsdienst onverenigbaar is met de andere. Een leerstelling is waar, of is niet waar. Uiteindelijk - zo is de redenering - kan iets niet gelijktijdig waar en onwaar zijn. Dus wie overtuigd is van de waarheid van zijn eigen religie kan onmogelijk die van een ander als 'echt' aanvaarden. Vervolgens kan men overwegen dat de eigen godsdienst zo overtuigend is, dat wie deze niet omhelst er klaarblijkelijk weinig

van af weet of te dom is om de doorslaggevende waarde ervan te appreciëren. Een filantroop zal dan geneigd zijn de onfortuinlijke zielen die de waarheid blijkbaar nog niet kennen te onderrichten en te instrueren. Zo wordt iedereen die niet tot die ene specifieke godsdienst behoort een potentiële bekeerling die beleerd mag worden en wiens eigen godsdienstige opvatting niet hoeft te worden gehoord.

Men zou kunnen tegenwerpen dat dit in het verleden de mentaliteit was, maar dat christenen nu veel toleranter zijn geworden en dat zij de gelijkwaardigheid van alle mensen onderschrijven. Inderdaad zijn de intensiteit en methoden van zending veranderd, maar de mentaliteit van exclusivisme is niet verdwenen. Ik meen haar te kunnen herkennen in het ideologisch exclusivisme inzake godsdienst, maatschappijvisie en politiek.

Religie en geloof

Niet overal in de wereld wordt op deze manier naar het verschijnsel religie gekeken. In Azië, en tot op zekere hoogte het Midden Oosten, is de godsdienstige kleur in eerste instantie een geërfde identiteit en pas in tweede instantie een overtuiging. Wat mensen innerlijk beleven, kan moeilijk gedefinieerd worden, laat staan dat anderen er oordelen over kunnen vellen. Daarom ligt het zo voor de hand om religieuze identiteit te koppelen aan maatschappelijk herkenbare zaken als voorouders, gemeenschap en waarneembaar gedrag. Misschien be-

stond vroeger ook in Nederland wel een soortgelijk identiteitsbewustzijn, lang vóór de secularisatie.

In de interreligieuze ontmoeting is het van belang twee aspecten waarin religie zich manifesteert te onderscheiden. Enerzijds is er religie als 'geërfde' identiteit en anderzijds de overtuiging die vaak wordt gevoeld als exclusief bezit van het grote gelijk. Beide aspecten hebben collectieve en individuele facetten. Ieder wordt in een bepaalde groep geboren en 'erft' door opvoeding de paradigma's die behoren bij die identiteit. Er kan echter een groot verschil zijn qua accent. In het ene geval wordt religie aanvaard als gegeven feit en worden anderen eenvoudig als buitenstaanders beschouwd zonder dat er een oordeel wordt geveld over hun godsdienst. (Soms wordt echter godsdienstloosheid als onbegrijpelijk en of zelfs als gevaarlijk beschouwd). In het alternatieve geval wordt de religie beschouwd als de een exclusieve waarheid en worden anderen gezien als dwalenden. Meer dan de Oost-Aziatische godsdiensten lijken christendom en islam geneigd te zijn om op grond van de eigen overtuiging waardeoordelen te vellen over anderen. Beide zijn op hun eigen manier missionair en de stap van godsdienstige overtuiging naar ideologisch dictaat blijkt soms klein te zijn.

In het perspectief van de islam is de mensheid onderverdeeld in gemeenschappen op grond van religie. Het Arabische begrip *ad-dien* dat ik vertaal als 'religie' refereert vooral aan de wijze waarop er geleefd wordt. Geloof in de zin van spirituele beleving is daar slechts een onderdeel van. In het Nederlands worden de woorden godsdienst en geloof vaak als synoniemen gebruikt en dat heeft in de dialoog vaak tot misverstand geleid. Hoewel moslims in dit land al zo ver vernederlandst zijn dat zij

dezelfde verwarde terminologie bezigen en, evenals de joden, zich noodgedwongen tot 'kerkgemeenschap' laten bombarderen, bemoeilijkt dit toch het onderlinge verstaan. Ook al overlappen religie (*dien*) en geloof (*ieamaan*) elkaar gedeeltelijk, het zijn twee verschillende zaken. Een moslim die niet spiritueel bewogen is, kan zich toch rekenen tot de islamitische *dien*, dat wil zeggen het waardenstelsel en de leefwijze van de moslimgemeenschap. Mensen met een andere religie staan buiten de *dien* van de islam, maar kunnen de beleving van godsgeloof (*ieamaan*) van devote moslims wel degelijk delen.

Diversiteit

De koran spreekt mensen vaak als gemeenschap aan. De schriftbezitters (*ahl-ul-kitaab*), de joden (*al-yahoedu, bani Isra'iel*), de christenen (*an-nasâra*), de gelovigen (*al-mu'minoen*), de hypocrieten (*al-munâfiqoen*), de veelgodenaanbidders (*al-musjrikoen*) en de ongelovigen (*al-kâfiroen*) worden met grote regelmaat aangesproken op grond van een collectieve identiteit. (Dit doet overigens niets af aan de stelling dat elk individu verantwoordelijk is voor eigen daden.) De koran geeft ook een verklaring voor de diversiteit van religieuze gemeenschappen en speciaal voor de breuk tussen de schriftbezitters onderling.

"De mensen waren één gemeenschap. Vervolgens zond God profeten als verkondigers van een goede boodschap en als waarschuwers. Hij zond het Boek met de waarheid met hen mee om te beslissen over datgene waarover zij onderling verschilden. Nadat de duidelijke tekenen tot hen waren gekomen verschilden juist degenen aan wie het gegeven was erover uit onderlinge naijver: Toen leidde God degenen die ge-

loofden naar de waarheid inzake dat waarin zij verschilden, met Zijn verlot. God leidt wie Hij wil op een rechte weg.” (K. 2:213)

De context waarin dit vers in de koran wordt aangeboden is een debat van de profeet Mohammed met andersgelovigen en de lering die ook zijn eigen volgelingen daaruit konden trekken. Er wordt als het ware vanuit een hoger perspectief teruggeblikt op de verscheidenheid van mening onder schriftbezitters. In de periode voorafgaand aan de missie van welke profeet dan ook vormde de mensheid wat betreft religie één ongedifferentieerd geheel. Dit is minder idyllisch dan het wellicht lijkt; mensen waren gelijk in onwetendheid. Zodra fragmenten van het mythische oergeschrift werden geopenbaard, ontstond er diversiteit van mening. Deze diversiteit (*ichtrilaaf*) hoeft als zodanig niet verkeerd te zijn. De zinsnede “met Zijn verlot” kan haast niet anders dan verwijzen naar “dat waarin zij verschilden”. Daarmee wordt blijkbaar gezegd dat diversiteit niet tegen Gods wil indruist en dus voor Hem aanvaardbaar is. Dat juist bezitters van een Schrift elkaar met afgunst bejegenen en elkaar geen ruimte gunnen is een andere zaak. Cruciaal in dit vers is dat verschil van mening beter is dan eenheid in onverschilligheid en dat gelovigen tot de waarheid worden geleid - een specifieke religie wordt hier niet genoemd. En, voor het geval zij dat aan hun eigen verdienste toeschrijven, herinnert de koran hen aan de grote, voor mensen niet te vatten, realiteit dat zelfs vrije menselijke keuzes uiteindelijk afhankelijk zijn van Gods wil.

Het enigszins andere

In de huidige min of meer gespannen verhoudingen tussen moslims en christenen is het een geruststelling te beseffen dat niet de diversiteit het probleem is,

maar de naijver tussen groeperingen. Het is onverdraagzaamheid die voor spanningen zorgt; niet alleen tussen mensen van verschillende religies, maar vooral ook tussen aan elkaar verwante stromingen. Blijkbaar wordt niets zo bedreigend ervaren als de kleine afwijking onder hetzelfde etiket. Voorbeelden zijn gemakkelijk te vinden in kerkelijk Nederland, maar ook in de moslimwereld. Bijvoorbeeld in Pakistan wordt niet alleen christenen, maar ook sjiïeten en ahmadiyya's het vuur aan de schenen gelegd door sommige soennitische moslims.

De angst voor contaminatie van de eigen religieuze soort is vaak nog groter dan de angst voor de ‘geheel andere’. Degene die openlijk en zichtbaar anders is, plaatst zichzelf daarmee buiten de kring en is duidelijk herkenbaar als anders. Maar gepeuter aan een bestaande afgrenzing maakt mensen boos. Zowel christenen als moslims die in eigen kring op overeenkomsten met andersgelovigen wijzen, kunnen daarmee te maken krijgen. Niet dat met het benadrukken van de verschillen botsingen worden voorkomen - verre van dat. Die ander, die zo geheel verschillend lijkt te zijn, kan gemakkelijk worden gekenmerkt als vijand. Dat gegeven wordt nog versterkt door een eventuele verstrengeling van godsdienstige en etnische identiteit. Hoe gevaarlijk een koppeling van ideologie en nationalisme is, hebben wij in de geschiedenis vaak genoeg moeten ervaren. Echter, wanneer moslim-zijn te sterk wordt verbonden met een gesloten nationale identiteit, wordt de islam verlaagd tot een instrument van etnisch of nationalistisch opportunisme.

God is één, en Hij kent al onze aanspraken op de waarheid. Geen van ons - christen of moslim - bezit de goddelijke wijsheid en liefde om daarover te kun-

nen oordelen. Diversiteit betekent onvermijdelijk ook meningsverschil, maar dat hoeft niet tot vijandelijkheid te leiden. Wij moeten elkaar toch kunnen leren waarderen en rugdekking geven in de storm van voortschrijdend materialisme. En er moet toch een middenweg te vinden zijn tussen de extremen van relativisme en exclusivisme - een middenweg waarin een meerderheid zich veilig kan voelen zonder de pijnlijke uitersten te willen propageren? Zouden wij niet samen als pelgrims kunnen op-

trekken vanuit het besef dat geloof en godshonger in de menselijke natuur besloten liggen. Het moet toch mogelijk zijn elkaar aan te moedigen tot bewustwording en verdieping van de eigen spiritualiteit voordat godsdienst het laatste beetje geloofwaardigheid verliest.

“Bij de voortgang van de tijd! Waarlijk, de mens is aan het verliezen, behalve zij die geloven en goede daden doen, en elkaar aansporen tot de waarheid en tot geduldige volharding.” (K. 103:1-3)

DIALOOG IN DE PRAKTIJK VAN ALLEDAG - IMPRESSIES UIT LONDEN

Froukien Smit

“Zou u zondag voor mij willen bidden in de kerkdienst? Ik moet binnenkort een zware hartoperatie ondergaan.” Een dergelijke vraag zullen veel predikanten regelmatig krijgen. Het ongewone was dat de vraag mij werd gesteld door een moslim, meneer Ali, die ik de afgelopen drie-en-een half jaar goed heb leren kennen. Veel van wat ik met hem heb meegemaakt is een illustratie van de positieve en de moeilijke kanten van dialoog (1) in de praktijk van alledag in Londen in de jaren '90.

I. Achtergrond

Mijn ontmoetingen met 'anders-gelovigen' (2) in Londen vonden plaats in de acht jaar dat ik daar als predikante verbonden was aan de United Reformed Church (URC) (3). Van 1988 tot 1992 werkte ik als predikante voor de ontmoeting met anders-gelovigen in Southall, in West-Londen. Ik maakte deel uit van het plaatselijke interreligieuze project dat een initiatief was van de Methodistische kerk en de URC. Ik was voor dit werk uitgezonden door de Gereformeerde Kerken. Van mei 1992 tot eind 1995 werkte ik als gemeente-predikante in een kleine, multi-rationale binnenstadsgemeente van de URC in Bethnal Green, in Oost-Londen.

Op beide plaatsen heb ik intensieve contacten gehad met anders-gelovigen. In Southall waren dit sikhs, hindoes en moslims afkomstig uit India, Pakistan, Kenia en Oeganda. In Bethnal Green waren de anders-gelovigen met wie ik contact had voornamelijk moslims afkomstig uit Bangladesh en Somalië.

Op grond van mijn ervaringen zal ik beschrijven hoe contacten tussen christenen en anders-gelovigen in deze twee wijken van Londen, Southall en Bethnal Green, gestalte kregen. Daarna volgen een aantal meer algemene opmerkingen over dialoog tussen christenen en anders-gelovigen en enkele bijbelse en

theologische motieven.

II.1. Southall

Southall is van oorsprong een 'arbeiderswijk' in West-Londen. Deze wijk heeft zo'n 65.000 inwoners, waarvan zo'n 65 -70% afkomstig is uit India en Pakistan. (4) De wijk heeft een Indiaas straatbeeld en wordt wel schertsend 'klein India' genoemd. De immigratie naar deze wijk kwam al in de jaren '50 op gang, zodat er inmiddels een derde generatie 'immigranten' in Southall woont. Qua godsdienst vormen de sikhs de grootste gemeenschap. Southall is één van de belangrijkste centra voor de sikhs in Engeland. Hindoes zijn getalmatig de tweede godsdienst, gevolgd door moslims. Zo'n 6 - 10% van de bevolking is afkomstig uit het Caribisch gebied. Velen van hen zijn christenen. Ook onder de Indiase en Pakistaanse bevolkingsgroep is een aantal christenen, waarvan de meesten behoren tot de Methodistische kerk waarin het interreligieuze project gevestigd was. Zo'n 20-30% van de bevolking is wit; onder hen is een vrij groot aantal Ierse 'immigranten'. Slechts een klein deel van de witte buurtbewoners is betrokken bij een kerk. (5)

Onder de kerken in Southall nam ik uiteenlopende reacties waar op de aanwezigheid van moslims, sikhs en hindoes.

Enkele kerken legden sterk de nadruk op evangelisatie. Zij deden aan huis-aan-huis evangelisatie. Ook waren er enkele kleine kerkelijke groeperingen (naar mijn indruk vooral van buiten Southall) die op straat met behulp van luidsprekers en traktaten het evangelie verkondigden. De reactie van sikh, hindoe en moslim vrouwen, met wie ik over deze vorm van evangelisatie sprak, varieerde van schouderophalend negeren tot woede vanwege de als arrogant en kwetsend ervaren benadering.

Een geheel andere houding had het rooms-katholieke 'Westminster Interfaith Programme', dat ook in Southall gevestigd was (6). Deze organisatie had zeer nauwe contacten met plaatselijke sikhs, hindoes en moslims en organiseerde lezingen over de verschillende godsdiensten met religieuze leiders als sprekers. Ook hield men vieringen die op christelijke leest geschoeid waren, maar waarin ook elementen uit andere godsdiensten waren opgenomen en waaraan ook anders-gelovigen deelnamen. Elk jaar werd een 'pelgrimage voor vrede' door een deel van Londen georganiseerd. Leden van de verschillende geloofsgemeenschappen wandelden gezamenlijk van kerk naar synagoge, gurdwara (heilighdom van de sikhs), tempel en moskee. Onderweg werd in de verschillende gebedshuizen gezamenlijk gebeden om vrede en gegeten.

Het interreligieuze project, waarvoor ik werkte, nam een wat andere theologische positie in. Ontmoeting met anders-gelovigen vanuit een open, 'dialoog'-houding stond duidelijk centraal, maar wij stonden geen vermenging van godsdiensten voor. Het project was gevestigd in de 'King's Hall Methodist Church' en werd gefinancierd en ondersteund door de (landelijke) Methodistische kerk en de United Reformed Church (7). Twee predikanten, waarvan ik er één was, waren vrijgesteld door de URC

om plaatselijk contacten met anders-gelovigen te leggen en te verdiepen, terwijl wij ook voor christenen van buiten Southall lezingen verzorgden of ontmoetingen in Southall zelf organiseerden. De kerk had daarnaast twee Methodistische predikanten, één Engelsman en één Pakistaan. Het project was midden jaren '80 gestart door mijn URC collega, John Parry. Hij bouwde voort op contacten die de Methodistische predikant, Jim Parkinson, al had gelegd.

Jim Parkinson had het vertrouwen van de plaatselijke geloofsgemeenschappen gewonnen tijdens de rassenrellen die in 1979 en 1981 in Southall plaatsvonden. In die tijd was de Indiase gemeenschap nog in de minderheid en vonden veel racistische incidenten plaats. De rassenrellen ontstonden onder meer door het optreden van het racistische National Front (NF), alsmede door de plaatselijke overheid en de politie die in de ogen van de Indiase bevolking de zijde van het NF kozen. Tijdens de demonstraties van de Indiase bevolking tegen het NF werd Jim Parkinson één van de bemiddelaars tussen de Indiase bevolking en overheid/politie. Bij de demonstraties werd iemand gedood (waarschijnlijk door de politie) en werden veel betogers gearresteerd. Om hun zaak te bepleiten werd een soort rechtsburo opgericht, dat zich later ook richtte op de rechtspositie van immigranten in het algemeen. Dit rechtsburo vond onderdak in de King's Hall Methodist Church.

Toen ik in 1988 naar Southall kwam waren er al vrij veel contacten tussen de predikanten van de Methodistische kerk en de religieuze leiders van andere godsdiensten, voornamelijk mannen. Het was mijn taak contacten te leggen met vrouwen in de wijk. Het project stelde zich ten doel 'bruggen te bouwen' tussen de verschillende geloofsgemeenschappen. Dit gebeurde op verschillen-

de manieren, waarvan ik enkele voorbeelden zal geven.

Ikzelf raakte betrokken bij een inloophuis voor Indiase vrouwen. In het begin hielp ik als vrijwilligster met het oppassen op de kinderen als de moeders Engelse les kregen. Veel bezoeksters spraken geen Engels en waren het ook niet gewend dat een witte vrouw in hun centrum kwam. Maar doordat ik er geregeld kwam, was het mogelijk diepergaande contacten te leggen. Ook in de 'International Women's Club', een groep oudere hindoe, sikh, moslim en christelijke vrouwen, die ik begeleidde, vond veel informele dialoog plaats. Een onderwerp dat in gesprekken met jongere vrouwen nogal eens ter sprake kwam was het overdragen van je geloof op de volgende generatie. Jonge hindoe vrouwen vertelden mij bijvoorbeeld dat ze zich zorgen maakten over de 'geloofsopvoeding' van hun kinderen. Immers, in India is het de grootmoeder die de godsdienstige verhalen doorvertelt aan haar kleinkinderen. Maar in deze situatie waren de grootmoeders lang niet altijd mee geemigreerd, wat een probleem opleverde omdat de moeders de verhalen zelf niet kenden. Langzamerhand onderkennen de tempels dit probleem en werden hier en daar 'zondagsscholen' opgericht, die de geloofsopvoeding ter hand namen. Andere onderwerpen waarover ik in deze informele setting praatte waren bijvoorbeeld het uithuwelijken, geboorte en dood, de rol van gebed en persoonlijke devotie, vergeving en reïncarnatie. Ook vierden we in beide groepen samen elkaars feesten en waren we af en toe te gast bij speciale religieuze vieringen van de verschillende geloofsgemeenschappen.

Soms was er echter onenigheid en werd er kritiek op elkaar geleverd. Zo werden mij als christen soms de fouten uit het verleden van christelijke zending en kolonialisme aangewreven. Maar ook tus-

sen verschillende Indiase groepen en personen boterde het niet altijd. Enkele keren zorgden botsingen tussen verschillende bevolkingsgroepen in India voor stevige discussies, zoals bijvoorbeeld toen fundamentalistische hindoes een moskee in India verwoestten die op een voor hindoes heilige plaats zou staan.

Een ander onderdeel van ons werk in het interreligieuze project waren meer gestructureerde gesprekken over geloof. Eens per maand kwam een aantal hindoes en christenen bij elkaar om samen een gedeelte uit de bijbel en een gedeelte uit de hindoe geschriften over eenzelfde thema te bestuderen. Hetzelfde deden sikhs en christenen. Soms kwam het tot openhartige gesprekken. Zo herinner ik me de pijnlijke stilte toen, na zo'n twee jaar van ontmoetingen, één van de sikhs zei: "Ik vind christenen niet erg spirituele mensen". Andere sikhs kwamen ons te hulp en zeiden dat christenen weliswaar niet zoveel tijd besteedden aan gebed als gelovige sikhs, die 10% van hun tijd aan God dienen te geven, maar dat ze toch erg veel over hadden voor hun naaste en daarin duidelijk hun spiritualiteit toonden. De man hield echter vol dat christenen te weinig tijd namen voor gebed en meditatie en raakte daarmee een gevoelige snaar bij de aanwezige christenen. Ook gesprekken met moslims over vasten en bidden of onze slordige manier van omgaan met de bijbel door deze op de vloer te leggen leverden gespreksstof op. Uit gesprekken met hindoes herinner ik mij onder andere hun kritiek op de 'oneerbiedige' manier waarop christenen omgaan met de natuur, of op de in hun ogen gemakkelijke manier waarop wij over vergeving en genade spraken. Zo zei een hindoe-vrouw eens tegen mij: "Als God je zonden vergeeft is er geen reden meer om geen slechte dingen te doen. In ons geloof oogst je altijd wat je

zelf zaait. Jullie geloof is eigenlijk niet eerlijk tegenover de mensen die het goede doen."

II.2 Bethnal Green

Bethnal Green is een 'arbeiderswijk' in Oost-Londen. De slechte huizen, hoge werkloosheid en armoedige aanblik van de wijk steken schril af bij het rijke, aangrenzende financiële hart van Engeland, 'the City'. Bethnal Green behoort tot het Londense stadsdeel Tower Hamlets, één van de armste gebieden van Engeland. Doordat het dichtbij de

voormalige dokken van de rivier de Theems ligt, is het vanouds een gebied waar veel immigranten, en met name vluchtelingen, zich hebben gevestigd. Dat begon in de 17e eeuw met de hugenoten die uit Frankrijk vluchtten, zette zich voort met immigratie van groepen Ierse arbeiders in de 18e en 19e eeuw en vervolgens met de komst van joden uit Oost-Europa rond de eeuwwisseling. Ook al vanaf eind vorige eeuw begonnen zeelieden uit Azië zich in het gebied te vestigen. Vanaf de jaren '60 van deze eeuw heeft een grote groep migranten uit Bangladesh zich in de wijk gevestigd.

Zij maken nu zo'n 40 à 50% van de bevolking uit. Rond de tijd dat de migranten uit Bangladesh in de wijk aankwamen verhuisden veel joden, wie het inmiddels financieel beter ging, naar 'betere' buurten. De laatste paar jaar zijn veel vluchtelingen uit Somalië in de wijk komen wonen. Ook woont er een gering percentage mensen afkomstig uit het Caribisch gebied en West Afrika.

Eén gebouw in de wijk illustreert de geschiedenis heel goed. Het gebouw is te vinden in Brick Lane en werd in 1742 gebouwd als Hugenoten-kerk. In 1809 werd het een Methodistische kerk, ten tijde van de Methodistische opwekkingsbeweging. In 1897 werd het door de me-

thodisten verkocht aan de joodse immigranten die het in gebruik namen als synagoge. Zo'n tien jaar geleden verkocht de joodse gemeenschap het gebouw aan de moslims uit Bangladesh, zodat het een moskee werd. En nu komen naast Bengaalse moslims ook Somaliërs in deze moskee.

De immigratie van mensen uit Bangladesh is van meer recente datum dan die van Indiërs in Southall. Dit betekent dat de Bengaalse gemeenschap zich nog niet zo goed heeft georganiseerd als de Indiase gemeenschappen in Southall. Zo zijn er al wel enkele moskeeën, maar ook worden verschillende activiteiten georganiseerd in kerkgebouwen. In de kerk waarvan ik predikante was huurde een Bengaalse organisatie, 'the Bangla School', een zaal voor naschools onderwijs in eigen taal en cultuur, koran-les en bijspijker-cursussen voor leerlingen die op school door taalproblemen niet goed konden meekomen. De lijfelijke aanwezigheid van deze Bengaalse moslims in ons gebouw leidde tot geregeld contact. Zo woonde enkele leraren en kinderen jaarlijks de kerstzangdienst bij en werden enkele ouderlingen en ik uitgenodigd voor de diploma-uitreiking van de school. Ook vonden er enkele malen gesprekken plaats over islam en christendom tussen leraren en kerkleden. Zelf praatte ik nogal eens over geloof met de leider van de school, meneer Ali, die ik aan het begin aanhaalde.

Het contact met de school was echter niet alleen positief. Voor zover ik kon nagaan was de kerkelijke gemeente destijds zonder problemen akkoord gegaan met de komst van de Bangla School in het gebouw. Wel bleek na verloop van tijd dat er op het praktische vlak wrijvingen ontstonden. Zo vond de Bangla School het moeilijk te accepteren dat de zaal op andere tijden gebruikt werd door een organisatie tot opvang van

daklozen, die wel eens alcohol binnenbrachten. Ook verwijderde deze christelijke organisatie voor daklozen enige malen posters van de Bangla School, naar mij verteld werd omdat die islamitisch waren.

In mijn tijd ontstond er onenigheid toen we een vast huur-contract probeerden op te stellen. De onderhandelingen daarover verliepen erg stroef en ik heb nogal wat harde woorden van de kant van meneer Ali, de leider van de School, moeten incasseren. Daarbij speelden, vermoed ik, niet alleen cultuurverschillen maar ook het feit dat ik vrouw ben een rol. Ondanks deze problemen ontstond er een zeker wederzijds respect, wat zich ondermeer toonde in meneer Ali's vraag om voor hem in de kerk te bidden in verband met zijn operatie.

Ook Somalische moslims hebben een plaats binnen het kerkgebouw. Zij maken deel uit van een organisatie voor en van vluchtelingen die een deel van het gebouw huurt. Heel interessant en verrijkend was het contact dat ikzelf en enkele kerkleden hadden met de leider van het Somalische project, zelf een moslim. Hij was zeer onder de indruk van het christelijk geloof. Dit kwam ondermeer doordat hij in Afrika veel sociaal-diakoonaal werk van christelijke organisaties had gezien en nu in Engeland steun van kerken kreeg voor zijn project.

Wat betreft de positie van Bengaalse en Somalische moslims in Bethnal Green bestaat behalve het feit dat ze nog niet zo gevestigd zijn als de 'immigranten' in Southall, nog een verschil in situatie. Bethnal Green kent een lange geschiedenis van fascisme en racisme, waar de wijk landelijk bekend en berucht om is. In het verleden werden joden en soms ook Ieren hiervan het slachtoffer. Tegenwoordig zijn Aziaten (voornamelijk de Bengalezen) en ook zwarte mensen het mikpunt. Dit gaat verder dan scheldpartijen of nare opmerkingen. In

de tijd dat ik er woonde en werkte, raakten verschillende mensen levensgevaarlijk gewond bij een racistisch gemotiveerde aanval. Regelmatig was de sfeer in de wijk dan ook zeer gespannen, ondermeer door de bij tijd en wijle koortsachtige activiteit van de ultra-rechte British National Party (BNP) in de wijk. Deze activiteit was vooral van september 1993 tot mei 1994 erg sterk, onder andere doordat er in mei 1994 gemeenteraadsverkiezingen werden gehouden en doordat er in september 1993 een Bengaalse jongen op straat bijna werd vermoord door aanhangers van de BNP. In die tijd vonden wij als plaatselijke kerken dat wij van ons moesten laten horen. Dit gebeurde onder andere door gezamenlijk, en duidelijk herkenbaar als kerken, mee te lopen in een nationale demonstratie tegen racisme die door onze wijk voerde. Ook organiseerden we zelf, een paar dagen voor de gemeenteraadsverkiezingen, een 'gebedswake' in de buitenlucht op het drukste kruispunt van de wijk. Deze openbare zang- en gebedsdienst voor vreedzaam samenleven van mensen van verschillende rassen en geloven kreeg veel belangstelling en instemming van passerende Bengaalse moslims en zwarte mensen. Zeer opvallend was dat slechts weinig witte en juist veel zwarte christenen, zowel uit de meer 'gevestigde kerken' als uit nieuwe onafhankelijke pinksterkerken meededen. Voor beide activiteiten geldt dat wij als kerken niet wisten hoe de BNP zou reageren en dat we met name bang waren voor agressief gedrag van de BNP tegen zwarte kerkleden, die gelukkig uitbleef.

III. Enkele opmerkingen over dialoog

Op grond van mijn ervaringen zal ik nu een aantal meer algemene opmerkingen maken over zaken die spelen in de dia-

loog tussen christenen en anders-gelovigen in Londen.

1. Uit het voorgaande wordt hopelijk duidelijk dat er in Londen contacten tussen christenen en anders-gelovigen zijn op verschillende manieren en verschillende niveaus. In het dagelijks leven komen mensen elkaar natuurlijk tegen, bijvoorbeeld in de winkels, op het werk, in de scholen, bij de dokter. Toch heb ik de indruk dat voor velen de belangrijkste activiteiten en relaties zich afspelen binnen de eigen (raciale) bevolkingsgroep. Uiteraard zijn er wel uitzonderingen. Zo kwam het in Southall nog wel eens voor dat sikhs, hindoes of moslims de zorg voor oudere witte buren op zich namen als de familie ver weg woonde. Als het gaat om georganiseerde 'religieuze dialoog' met anders-gelovigen moet worden gezegd dat hier maar relatief kleine aantallen mensen in geïnteresseerd zijn, zowel aan christelijke zijde als aan de kant van moslims, sikhs en hindoes. Bij veel christenen is er sprake van een zekere verlegenheid, bij anderen van onverschilligheid of huiver. Sommige christenen staan zelfs vijandig tegenover contact met anders-gelovigen. Voor sommigen is dit op theologische gronden, voor anderen eerder vanuit bepaalde vooroordelen. Enkele anglicaanse en katholieke collega's in Bethnal Green vertelden mij dat er in hun kerk nogal wat witte christenen met duidelijk racistische neigingen zaten. De kerk was voor deze mensen het laatste 'witte bolwerk' in een wijk die in hun beleving werd overgenomen door 'buitenlanders'. Vaak ging het om kerken waar veel gemeenteleden zelf in achterstands-situaties verkeerden en zich bedreigd voelden door de vele veranderingen in hun wijk.

Ook onder sikhs, hindoes en moslims is de interesse voor dialoog niet groot. Vaak heeft dit te maken met het feit dat (ook) zij zich op meerdere terreinen in

een 'achterstandssituatie' bevinden en georganiseerde dialoog als onnodige luxe ervaren. Soms ook kan dit te maken hebben met een scala aan andere factoren, bijvoorbeeld wantrouwen tegenover christenen (soms op grond van ervaringen in het verleden of op grond van vooroordelen), eigen onzekerheid of een niet gewend zijn zelf te reflecteren op hun eigen geloof.

2. In de Engelse stedelijke situatie is het essentieel te onderkennen dat er binnen de christelijke gemeenschap niet alleen witte christenen zijn, maar dat ook Caribische, (West) Afrikaanse, Indiase en Pakistaanse christenen een grote rol spelen. Op grond van hun verschillende geschiedenis en ervaring met anders-gelovigen zullen christenen uit verschillende bevolkingsgroepen verschillend reageren op contact met anders-gelovigen. Zo waren veel Pakistaanse christenen in Southall fel gekant tegen dialoog met moslims, niet alleen vanwege theologische bezwaren, maar ook omdat velen van hen of hun familieleden zwaar te lijden hadden (gehad) onder moslim onderdrukking in Pakistan.

Christenen afkomstig uit het Caribisch gebied, onder andere uit Brits Guyana, waren in mijn ervaring vaak juist vrij open naar anders-gelovigen, omdat zij reeds gewend waren om als verschillende bevolkingsgroepen samen te leven. In Southall ontwikkelde zich echter een nieuwe situatie, namelijk dat een aantal Caribische mensen en organisaties zich gediscrimineerd voelde door de Indiaas-Pakistaanse meerderheid. Dat vormde uiteraard een complicerende factor in de dialoog met Indiaas-Pakistaanse anders-gelovigen.

3. Zoals reeds beschreven spelen in het contact tussen christenen en anders-gelovigen allerlei factoren een rol. Dialoog met anders-gelovigen vindt niet plaats

in een vacuüm. Anders-gelovigen zijn meestal mensen uit bevolkingsgroepen die lijden onder racisme. Ook spelen in de Engelse situatie het koloniale verleden en de negatieve gevoelens daarover bij veel Indiërs en Bengalezen een grote rol. In contacten met anders-gelovigen is het, zo is mijn ervaring, essentieel dit te onderkennen en als kerk duidelijk stelling te nemen tegen racisme, in wat voor vorm ook, om geloofwaardig te zijn voor je gesprekspartners.

4. Ook is het noodzakelijk te onderkennen dat de economisch-financiële positie van de gesprekspartners kan verschillen. Ik noemde al de achterstandssituatie waarin veel anders-gelovigen zich in bevinden. Veel individuele moslims, sikhs en hindoes en hun geloofsgemeenschappen hebben alle beschikbare energie nodig om financieel het hoofd boven water te houden. Veel energie voor de soms als 'luxe' ervaren dialoog met christenen is er dan niet over. In mijn ervaring zijn het aan christelijke zijde vaak niet zozeer christenen uit een 'arbeidersmilieu' die in dialoog geïnteresseerd zijn, omdat ook zij noodgedwongen andere prioriteiten hebben. Juist meer 'middenklasse' christenen worden partner in het gesprek, waardoor een zekere ongelijkheid kan ontstaan. Dit erkennend, dient men er mijns inziens juist wel naar te streven de dialoog zoveel mogelijk plaats te doen hebben op voet van gelijkwaardigheid, met openheid en volledig respect voor elkaar.

Wel wil ik hierbij opmerken dat de situatie in Southall zeker gecompliceerder lag. Veel sikhs en hindoes daar behoorden juist wel tot de gegoede klasse, terwijl ook een aantal gurdwara's en tempels veel geld had. De kerken waren daar juist de 'armere' gemeenschappen. Wellicht zal dit ook in Oost-Londen binnen een tiental jaren de ontwikke-

ling worden, aangezien er nu al tekenen zijn van groeiende welvaart onder de Bengaalse gemeenschap, terwijl de welvaart onder de witte oorspronkelijke bevolking niet of nauwelijks groter wordt. Naast de soms slechtere financieel-economische positie van veel eerste-generatie immigranten speelt nog iets anders een rol in het soms moeizaam verlopen van dialoog, namelijk de taal. Veel eerste-generatie immigranten spreken en schrijven niet zo goed Engels en voelen zich daar ook onzeker over. Het feit dat zij onderling meestal in de eigen taal communiceren wekt bovendien soms irritatie en wantrouwen op bij de Engels-sprekenden.

5. In een aantal wijken van Londen hebben moslims en anderen (nog) niet voldoende middelen om eigen gebouwen te financieren. In een aantal gevallen zoeken ze daarom contact met kerken van welke ze incidenteel of permanent ruimtes (willen) huren. Als een kerk hierop ingaat kan dit een aanknopingspunt voor dialoog zijn, zoals in het geval van Bethnal Green. De kerkelijke gemeente kan bijvoorbeeld gedwongen worden na te denken over haar theologische visie op het kerkgebouw als een moslim groep vraagt of men islamitische gebedsdiensten in het gebouw mag houden. Sommige gemeentes staan dit inderdaad toe, zij het dat dit dan niet in de kerkzaal maar in één van de bijruimtes gebeurt.

Het is in mijn ervaring belangrijk er rekening mee te houden dat er uiteenlopende verwachtingen en belangen kunnen zijn bij de verhuur van kerkruimtes aan anders-gelovigen. In verschillende kerken waar moslims ruimtes huurden heb ik soms enige irritatie bemerkt bij kerkleden, omdat 'ze' (de moslims) niets anders wilden dan gebruik van 'ons' (de kerk) maken. Dat voor het gebruik van de ruimte betaald werd, werd dan soms

vergeten. Ook bij moslims bemerkte ik irritaties ten opzichte van de verhurende kerk, bijvoorbeeld vanwege allerlei praktische moeilijkheden. Als er al sprake is van een geloofsgesprek tussen de kerkgemeenschap en de anders-gelovigen die een ruimte huren is het, zo is mijn ervaring, belangrijk de afhankelijkheidsrelatie te erkennen en ondanks deze te proberen op voet van gelijkheid met elkaar om te gaan.

Het gebruik van het kerkgebouw kan tot interessante en ingewikkelde situaties leiden, wanneer naast moslims ook andere christelijke groeperingen gebruik maken van het gebouw. Ik noemde al het gebruik van een zaal in de kerk in Bethnal Green door zowel de Bangla School (moslims) als een project voor daklozen (christelijk). Een ander voorbeeld hiervan is het volgende. In Londen zijn de laatste jaren veel zwarte (Caribische en West-Afrikaanse) onafhankelijke pinksterkerken ontstaan. Deze kerken zoeken vaak onderdak in gebouwen van de 'traditionele' kerken. Deze pinksterkerken worden vaak in dezelfde (immigranten-)wijken van Londen gesticht als waar moslim-immigranten wonen, waardoor het voorkomt dat zowel moslims als zwarte pinksterkerken hetzelfde gebouw gebruiken. Dit was ook in de kerk in Bethnal Green waarvan ik predikante was het geval. De aanwezigheid van zowel moslims als zwarte pinksterkerken kan leiden tot moeilijke situaties, zoals bijvoorbeeld in een naburige URC. De Ghanese pinkstergemeente die in dat kerkgebouw kerkte, wilde een evangelisatie-campagne met de voor moslims onverkwikkelijke naam 'crusade' (kruistocht) houden onder de in de wijk wonende moslims. Zonder overleg met de URC liet men materiaal daarover in het kerkgebouw achter, terwijl in datzelfde gebouw moslims dagelijks activiteiten hadden.

Verder heb ik ervaren dat het gebruik

van het kerkgebouw door moslims en zwarte christenen tot negatieve reacties van bepaalde witte buurtbewoners leidde, die de kerk beschuldigden van 'heulen' met de door hen ongewenste 'buitenlanders'.

6. Op sommige plaatsen in Engeland, bijvoorbeeld in Wolverhampton of Rochdale, bestaat een 'Council of Faiths', een overkoepelende raad van religieuze groeperingen. Zo'n raad onderneemt gezamenlijke activiteiten, variërend van gezamenlijke gebedsdiensten voor vrede tot politieke actie ten behoeve van minderheden. In Southall heeft in de jaren '70 korte tijd zo'n raad bestaan, maar eind jaren '80 lukte het ons niet een dergelijke raad weer van de grond te krijgen. Ook in Bethnal Green bestond iets dergelijks niet. Noch in Southall, noch in Bethnal Green was er sprake van gezamenlijke actie van de verschillende religieuze groeperingen. Een uitzondering vormde een kleine groep christenen, boeddhisten, moslims en hindoes in Bethnal Green, die na de racistische aanslagen van 1993 maandelijks een wake tegen racisme hielden in een park. Wel zijn er in Londen als geheel groepen waarin de verschillende godsdiensten vertegenwoordigd zijn, zoals een organisatie die opkomt voor de rechten van vluchtelingen.

Bij het 'falen' van initiatieven als het oprichten van een 'interreligieuze raad' zijn wel enkele vragen te stellen. Is het oprichten van dergelijke lichamen, met officiële agenda's, vergadertijden, reglementen en vaste vertegenwoordigers zonder een concreet, samenbindend doel wellicht een te westers verschijnsel? En is een dergelijke manier van formeel contact wel effectief in een situatie waar de cultuur van de mensen juist vooral werkt via informele contacten en netwerken?

In dit verband is het ook interessant te

vermelden dat het ons als plaatselijke kerkleiders in een 'arbeiderswijk' als Bethnal Green zelfs niet lukte om een Raad van Kerken op te richten.

7. De positie van vrouwen in het interreligieuze gesprek is een andere dan die van mannen. Doordat ik vrouw ben had ik toegang tot een wereld van geloven die in een aantal opzichten nogal verschilt van de 'officiële' religie. In het inloophuis en de groep van oudere vrouwen in Southall kwam ik de verschillende godsdiensten tegen in een vorm die mij veel meer als volksreligie voorkwam dan de 'officiële' godsdienst die ik uit de leerboeken kende. Ook heb ik de meeste gesprekken over geloof gehad in een zeer informele setting, keuvelend onder een kopje Indiase thee of een maaltijd, spelend met kinderen.

Het feit dat ik vrouw ben was echter ook een factor die contact met moslims en hindoes bemoeilijkte, omdat ik veel minder dan mijn mannelijke collega's toegang had tot de plaatselijke religieuze leiders, die vrijwel allen mannen waren. Bij de sikhs lag dat iets gemakkelijker omdat die ook een aantal prominente vrouwelijke leiders kenden.

8. De rol van plaatselijke kerkelijke leiders, predikanten en anderen, is vaak essentieel in het contact met anders-gelovigen. Zij zijn meestal degenen die de eerste contacten leggen en die erkenning vinden in de andere geloofsgemeenschappen. Voor de kerk ligt hier de vraag op het gebied van strategie, of men de gemeentepredikanten ook enige vrijheid en tijd wil gunnen zich op deze wijze als plaatselijk religieus leider te profileren. Tegelijk is het duidelijk dat hier een probleem kan ontstaan, als dialoog met anders-gelovigen niet voldoende gedragen en geïnitieerd wordt door de kerkelijke gemeente als geheel.

IV. Bijbelse en theologische motieven

Ik wil, in het kort, enkele bijbelse en theologische motieven noemen die een rol spelen in het contact met anders-gelovigen.

1. Twee motieven die nogal eens worden genoemd zijn de bijbelse gastvrijheid en de zorg om de 'vreemdeling in ons midden' (8). Beide motieven worden bijvoorbeeld (naast financiële redenen!) genoemd als reden voor verhuur van kerkruintes aan anders-gelovigen. Ook worden ze bijvoorbeeld gebruikt om kerkleden aan te sporen anders-gelovigen thuis te ontvangen. Ik denk echter dat het motief van zorg om 'de vreemdeling' niet veel langer zal kunnen worden gebruikt. Veel moslims, sikhs en hindoes zullen steigeren bij de gedachte dat zij als 'vreemdeling' worden aangemerkt. Zeker tweede en derde generatie 'immigranten' voelen zich deel van de Engelse maatschappij en vinden het beledigend en denigrerend om 'vreemdeling' te worden genoemd, uit wat voor edele motieven dan ook. Wat minder moeite heb ik met het motief van de gastvrijheid, al kan ook dat op een dergelijke manier worden geïnterpreteerd, namelijk alsof alleen witte mensen gastheer/vrouw zijn.

2. Recht en gerechtigheid zijn bijbelse begrippen die een eigen, concrete invulling krijgen in de situatie van racisme en uitbuiting waaronder veel anders-gelovigen lijden. Christenen en kerken zullen zich naar mijn mening op grond van de bijbelse oproep tot het verschaffen van recht aan de rechteloze moeten inzetten voor gelijke en rechtvaardige behandeling van alle mensen, van wat voor achtergrond ook.

3. Over de kwestie 'dialoog of getuigenis' is en wordt zowel in Engeland als

Nederland uitvoerig geredetwist. In mijn beschrijving van de situatie in Southall schetste ik al hoe verschillende theologische benaderingen tot verschillende activiteiten leidden. Ik zou echter niet zo'n scherpe tegenstelling willen aanbrengen tussen 'dialoog' en 'getuigenis' als wel eens wordt gedaan. Dialoog biedt, zo is mijn ervaring, juist aan alle deelnemers een kans om met elkaar te delen wat ieder werkelijk ten diepste beweegt en kan zo wederzijds tot 'getuigenis' worden. Daarvoor is het wel nodig dat er wederzijds vertrouwen en respect is. Dit betekent voor mij als christen dat ik moet proberen 'de ander' in zijn of haar waarde te laten, te respecteren, te aanvaarden als 'kind van God', 'geschapen naar Gods beeld en gelijkenis' en te luisteren naar haar verhaal en haar geloof. Ik heb gemerkt dat dat andersom ook gebeurt. Ook is het belangrijk om eerlijk en open je geloof te delen met de ander, als daarom gevraagd wordt, en je 'het evangelie niet te schamen'. Dat wordt, zo heb ik ervaren, in de juiste setting zeer gewaardeerd. Elkaar serieus nemen als 'mensen van God' betekent ook dat je elkaar kritisch be vraagt en erkent dat er punten zijn waar de wegen scheiden. Het kan nodig zijn te erkennen dat christenen in het verleden (en heden) anders-gelovigen soms slecht hebben behandeld. Dit hoeft echter geen reden te zijn om - uit een soort schaamte - te zwijgen over wat je ten diepste beweegt.

4. In mijn contacten met mensen van verschillende culturen ben ik er steeds meer van overtuigd geraakt dat het (h)erkennen van de 'menselijke waardigheid' van elk individu van essentieel belang is. Ik zou dit dan ook een centraal theologisch thema in de ontmoeting met mensen van verschillende culturen willen noemen. In Jezus zie ik het voorbeeld van iemand die elk mens 'waardig' vond, ieder serieus nemend in

zijn of haar eigenheid.

Ik heb bijvoorbeeld van heel nabij gezien hoe een pastor van een Ghanese pinksterkerk, die overdag voor een hongerloon bij McDonalds werkte, zijn waardigheid hervond als voorganger van zijn gemeente en bovendien als gewaardeerd gast-prediker in onze kerk in Bethnal Green. De kerk dient juist in verpauperde stedelijke gebieden een gemeenschap te zijn waar mensen die gewoonlijk niet meetellen - zoals vluchtelingen, 'mislukte' immigranten, maar ook witte buurtbewoners die hun wijk zien veranderen en zich vreemden gaan voelen - niet alleen een plaats krijgen, maar ook werkelijk serieus genomen worden en hun unieke bijdrage leveren aan die gemeenschap. Dit geldt ook voor de houding ten opzichte van anders-gelovigen buiten de kerk. Gelukkig heb ik op verschillende plaatsen in Londen kerken met een dergelijke houding aangetroffen, waarbij moet worden opgemerkt dat dit nogal eens kerken betrof met een groot percentage mensen afkomstig uit het Caribisch gebied of West-Afrika.

Tot slot

We hebben voor meneer Ali gebeden, in de kerkdienst op de zondag voor zijn operatie. En enkele gemeenteleden informeerden belangstellend naar zijn gezondheid als ze hem op straat tegenkwamen in de maanden na zijn herstel. Een klein, dagelijks, menselijk, en naar mijn gevoel, hoopgevend voorbeeld van ontmoeting met een 'anders-gelovige'.

NOTEN

1. Met 'dialogoog' bedoel ik: gesprek over geloof en cultuur en ontmoeting tussen mensen van verschillende godsdiensten.
2. Ik gebruik in het vervolg de term 'an-

ders-gelovigen', hoewel ik vanwege het feit dat 'anderen' worden aangeduid vanuit het christendom deze term onjuist vind. Het zou echter teveel ruimte in beslag nemen om steeds een opsomming te geven van de verschillende geloofsgemeenschappen.

3. De United Reformed Church is een zusterkerk van zowel de Nederlandse Hervormde Kerk als de Gereformeerde Kerken.

4. De cijfers zijn een ruwe schatting van de situatie in 1992. Vanaf 1992 zijn er meer Somaliërs in de wijk komen wonen, maar in 1992 was de Somalische gemeenschap nog heel klein.

5. In 1992 waren er zeven gurdwara's (sikh-tempels), drie hindoe-tempels, twee grote moskeeën (Soenni en Ahmadiyya) en een aantal kleine huismoskeeën en zo'n tien kerken (waarvan de meeste slechts kleine aantallen betrokken leden hadden).

6. Inmiddels heeft "Westminster Interfaith" haar activiteiten verbreed en verlegd naar andere wijken van Londen; de organisatie is momenteel minder actief in Southall dan voorheen.

7. Van september 1993 tot september 1996 werkten twee Nederlandse predikanten, Albert Ferwerda en Dineke Ferwerda-Arends (de laatste uitgezonden door Gereformeerde Kerken) voor de URC in ditzelfde project. Het project is per 1 september 1996 opgeheven.

8. Zie bijvoorbeeld twee publicaties over dit onderwerp met de sprekende titels:

Love the Stranger (Ministry in Multi-Faith Areas, R. Hooker and C. Lamb, Londen 1986, 1993); titel verwijst o.a. naar Lev. 19: 33 en Deut. 10: 18 - 19, *Entertaining Angels* (Rev. C. Bennett and Rev. C. Lamb, British Council of Churches, Londen z.j. (eind jaren '80)); titel verwijst naar Hebr. 13: 2.

ONTMOETING MET ANDERS-GELOVIGEN IN DEN HAAG.

Jan Buikema en Haagse collega's

Inleiding.

Reeds in de jaren '70 bestond in Den Haag een oecumenische werkgroep die aandacht vroeg van de kerken voor de multi-culturele en multi-religieuze stad. Deze werkgroep gaf jaarlijks een documentatiemap uit voor de tweede zondag in februari onder de titel "Zondag Kleurrijk Den Haag". Daarin werd - naast liturgisch en exegetisch materiaal voor de zondagse viering - achtergrondinformatie gegeven over wat zich in Den Haag en omgeving afspeelde in de verhouding tussen autochtonen en allochtonen. In de loop der jaren is deze activiteit uitgegroeid tot een brede organisatie: "Kerk In Kleurrijk Den Haag" (KIK), onder de vlag van de Haagse Gemeenschap van kerken (HGK).

In deze organisatie (KIK) participeren:

- * werkgroep ontmoeting moslims en christenen
- * werkgroep hindoes en christenen
- * werkgroep publiciteit (die o.a. jaarlijks een multi-religieuze kalender uitgeeft)
- * werkgroep Anti-discriminatie
- * werkgroep "Zondag Kleurrijk Den Haag"
- * werkgroep "Samen Kerk In Den Haag".

Deze laatste werkgroep is in oprichting en onderhoudt contacten met migrantenkerken.

Daarnaast worden vanuit KIK contacten onderhouden met aanverwante organisaties zoals bij voorbeeld de werkgroep "Het hele jaar door 21 maart", een organisatie die met steun van de gemeentelijke overheid elk jaar de "Wereldreis door eigen stad" organiseert. Hagenaars van verschillende culturen en verschillende religieuze tradities bezoeken dan elkaars gebouwen en bewonderen elkaars manieren van leven en geloven.

Waar het de interreligieuze dialoog betreft zijn vooral de eerste twee werkgroepen van belang.

Ontmoeting moslims en christenen

In het verleden werden er vanuit deze werkgroep in samenwerking met het Moslim Informatie Centrum (MIC) één of twee maal per jaar tamelijk grootschalige ontmoetingen georganiseerd, bestemd voor alle christenen en moslims in de stad. De werkgroep merkt dat nu de tijden zijn veranderd: mensen gaan niet zo gemakkelijk meer naar stedelijke bijeenkomsten. Zijn doen liever mee aan een serie van drie of vier avonden in de eigen (wijk-)kerk met mensen

van de dichtstbijzijnde moskee. Een dergelijke activiteit biedt bovendien meer kans op een vervolg en op een bredere bedding voor een diepergaand contact. Daarnaast wordt ook in de kerkelijke gemeenten en parochies voorlichting gegeven over de Islam en de omgang met moslims.

Den Haag verkeert in de gelukkige omstandigheid dat naast de Haagse Gemeenschap van Kerken (HGK) ook de moslims zich stedelijk hebben georganiseerd. In de Stichting Haags Islamitisch Platform (SHIP) hebben

vrijwel alle moskeeverenigingen zich verenigd. Met SHIP bestaat een goede relatie. De werkgroep is onlangs in z'n geheel op bezoek geweest bij SHIP. Daarnaast ontmoeten de werkgroepleden en mensen van SHIP elkaar regelmatig op ontmoetingsbijeenkomsten in de diverse wijken. Het zou te ver voeren hier al deze activiteiten te vermelden. Het betreft vaak een cursus over de Islam of over een bepaald thema uit islam en christendom, een catechesegroep die een bezoek wil brengen aan de moskee, etc. Daarnaast vinden soms ook ontmoetingen plaats tussen moslims en christenen buiten verantwoordelijkheid of medeweten van de werkgroep om. Spontane ontmoetingen op het werk, in de straat en op de markt, die voor de opbouw van de multi-religieuze samenleving wellicht van groter belang zijn dan de georganiseerde bijeenkomsten. Dat neemt niet weg dat een zekere vorm van toerusting ook voor deze vorm van ontmoeting nuttig kan zijn.

Aparte vermelding verdient hier dat predikanten en priesters enkele jaren geleden in de gelegenheid werden gesteld een cursus islam te volgen die door moslims werd gegeven.

Jaarlijks worden vanuit de werkgroep aan moslims en moslim-organisaties, aan het eind van de Ramadan, groeten verzonden.

Wat de inhoudelijke kant van de ontmoetingen betreft, kan gezegd worden dat de wil om elkaar te begrijpen steeds sterker wordt. De tijd dat moslims alleen de voortreffelijkheid van de islam naar voren schoven en kerken voortdurend meenden het gelijk aan hun kant te hebben, behoort grotendeels - wat Den Haag betreft - tot het verleden. Diverse leden van de werkgroep hebben in de loop der jaren zo'n hechte band gekregen met hun moslim-vrienden en -vriendinnen dat pogingen om elkaar te bekeren - zo die ooit geleefd mogen

hebben - volstrekt niet aan de orde zijn. Bij beide groepen (HGK-werkgroep en SHIP) leeft vooral de zorg om een gezonde samenleving, waarin allen tot hun recht komen. Het is deze zorg die moslims en christenen dichter bij elkaar brengt dan de meer theologisch gekleurde dialogen, die overigens ook een terecht plaats vinden in de werkprogramma's.

Joden, christenen en moslims

Een aparte vermelding verdient hier de werkgroep JCM (Joden, Christenen en Moslims). Het was deze werkgroep die ten tijde van de Golfcrisis (Koeweit) een gebedsbijeenkomst organiseerde in de R.K. Agneskerk in de Beeklaan, recht tegenover het gebouw van het Moslim Informatie Centrum (MIC). Deze ontmoeting werd van drie zijden zo opbouwend en zinvol ervaren dat besloten werd tot een jaarlijks terugkerende ontmoeting.

Hindoes, die deze openbare bijeenkomsten in de Agneskerk ook bijwoonden, wilden zich hierbij aansluiten. Van de kant van de drie Abrahamitische godsdiensten rees daartegen (heel begrijpelijk!) bezwaar. Toch werd ook van de kant van moslims, christenen en joden de behoefte van de hindoes erkend als legitiem. Dat heeft er mede toe geleid dat in Den Haag in 1995 de Stichting Haagse Raad voor Levensbeschouwingen en Religies (HRLR) werd opgericht (zie beneden).

Ontmoeting hindoes en christenen

Van alle hindoes die er in Nederland zijn (ongeveer 80.000), woont één derde deel in Den Haag. Lang voordat op landelijk niveau bij de kerken de hindoes in beeld kwamen, werd in Den Haag een werkgroep opgericht voor de ontmoeting van hindoes en christenen.

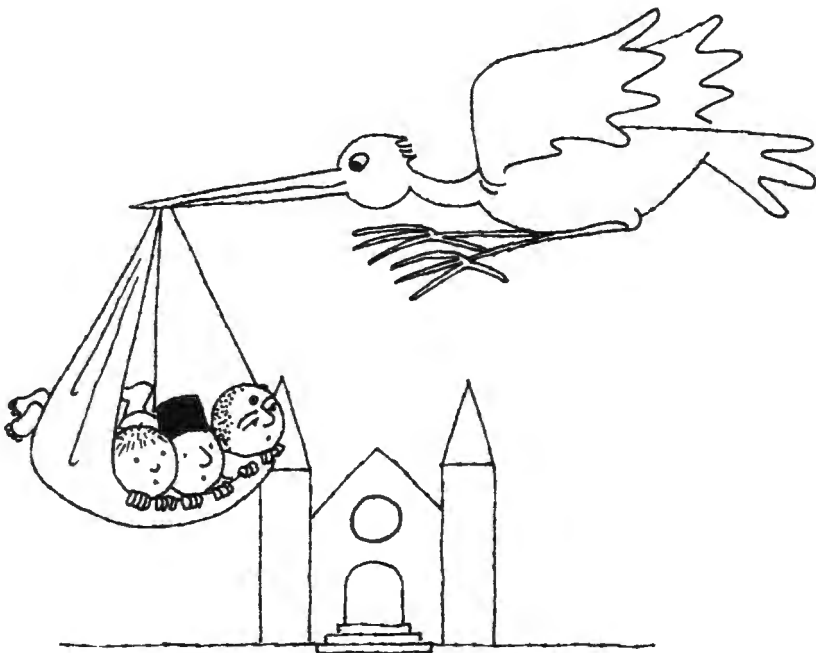
Wij zullen alle activiteiten van deze werkgroep hier niet breedvoerig behandelen. Dat hier in "Begrip", het tijdschrift dat begrip wil kweken tussen moslims en christenen, melding van de 'werkgroep hindoes en christenen' wordt gemaakt, komt omdat de ontmoeting van hindoes en christenen ook invloed heeft op de dialoog van moslims met christenen en op de dialoog van moslims met hindoes. Het zijn immers de hindoes, die - meer nog dan de moslims - voortdurend wijzen op de éénheid van het menselijk geslacht en de totale kosmos als basis voor de ontmoeting. Daar waar moslims en christenen soms de neiging vertonen in theologische en dogmatische disputen te vervallen, zijn het juist de hindoes, die met hun bhakti-vroomheid (de vertrouwensband tussen God en mens), heel andere accenten leggen. De aanwezigheid van zoveel hindoes in Den Haag geeft in ieder geval de

ontmoeting moslims - christenen een eigen Haagse kleur.

Stichting Haagse Raad voor Levensbeschouwingen en Religies

Eerder werd al melding gemaakt van deze Raad. Wie een beetje thuis is in de wereld van de interreligieuze ontmoeting in Nederland, weet dat in deze ontmoetingen de christenen vaak de sterke partij zijn: economisch sterk (nog steeds!), met een breed professioneel kader en met gedragspatronen, die passen binnen de normen en waarden van de heersende cultuur, oefent zij - vaak onbewust - invloed uit op de andere deelnemers in de dialoog.

Het aardige van de HRLR is echter dat de definitieve aanzet tot de oprichting van de Raad gekomen is van de kant van de hindoes. Een tweede reden om blij te

zijn met deze Raad is dat voor alle godsdienstige groeperingen vanaf het begin duidelijk was dat ook het Humanistisch Verbond mee zou moeten doen. Als niet-godsdienstige organisatie is zij niet minder bezig met vragen naar de zin van leven en samenleven dan meer religieus getinte stromingen.

De eerste en tot nu toe enige openbare activiteit van de HRLR was de gezamenlijke viering van vijftig jaar bevrijding. In deze viering op 5 mei 1995 in de Kloosterkerk, lieten alle in de HRLR participerende organisaties iets zien of horen van wat voor hen werkelijke vrijheid betekent en de verplichtingen die deze vrijheid met zich brengt. Het moge duidelijk zijn dat het nooit de bedoeling van de HRLR kan zijn de verschillen die er zijn, weg te poetsen. Integendeel; werkelijke ontmoeting kan alleen dan tot een wederzijdse verrijking leiden als ieders eigenheden voluit belicht en gehonoreerd worden.

Een probleem is wel de voortgang van de Raad. Er zijn deelnemers in de Raad die voelen voor een minimale programma-vulling: de Raad komt in het geweer daar waar sprake is van discriminatie of geweldpleging op grond van religie. Wanneer een moskee wordt beklad met anti-moslim leuzen, laat de Raad aan de Haagse bevolking weten dat dergelijke handelwijzen niet alleen worden ervaren als een bedreiging voor de moslims, maar ook onacceptabel zijn en een belediging voor alle deelnemende organisaties van de HRLR.

Andere deelnemers in de HRLR voelen meer voor een maximale programma-vulling: naast het voor elkaar opkomen in bedreigende situaties, heeft de HRLR in hun ogen ook de taak om interreligieuze ontmoetingen te organiseren en voorlichting te geven over de verschillende godsdiensten en levensbeschouwingen. Op deze manier hoopt men begrip te kweken voor elkaar en de verdraagzaamheid in de samenleving te bevorderen.

De discussie tussen 'minimalisten' en 'maximalisten' dreigt de HRLR te verlammen. Gelukkig is bij alle deelnemers niettemin de wil aanwezig om ook dit probleem op te lossen.

Besluit

Het geheel nog eens overziende kan de lezer de indruk krijgen dat Den Haag al een eind op weg is naar de ideale multi-culturele en multireligieuze samenleving. Die conclusie is echter voorbarig. Want natuurlijk gaat er ook veel mis. En er zou nog veel meer gedaan kunnen worden om goede verstandhoudingen tot stand te brengen. En natuurlijk hoort men op straat, in de tram of op het werk negatieve opmerkingen over de godsdienst van anders-gelovigen. Maar met opzet zijn die verhalen achterwege gelaten. Het gaat er immers om dat we elkaar de goede verhalen vertellen; verhalen die ons inspireren tot het zoeken van de vrede voor de stad. Deze goede verhalen laten zich horen vanuit allerlei tradities en stromingen. Het is moedgevend en spannend daarmee bezig te zijn.

DE ONTMOETING MET ISLAMITISCHE MIGRANTEN IN ONS MIDDEN:

vragen naar aanleiding van den herderlijk schrijven van de Belgische bisschoppen

Simon Lambregs

Één jaar na het verschijnen van de herderlijke brief van de Belgische bisschoppen over *Migranten en vluchtelingen in ons midden*: heeft de brief en zijn boodschap mensen bereikt?

In november 1996 is het één jaar geleden dat de Belgische bisschoppen een herderlijk schrijven publiceerden die in de Belgische media een opgemerkt maar kort opzien baarde. De TV schonk de nodige aandacht aan de persconferentie van de voorstelling van de brief, en ook kranten stelden hem voor, maar typisch is dat een zich als christelijk geëngageerd voorstellende krant er op de pagina 'Binnenland' precies twintig lijnen over schreef. Vanuit de bevolking kregen de bisschoppen die de verantwoordelijkheid voor het vreemdelingen-pastoraat in de Belgische kerkprovincie dragen en de persconferentie hielden, reacties in de gekende stijl van 'vreemdeling-crimineel', de 'vreemdeling-profitteur', 'de vreemdeling die ons werk afpakt'.

Wij willen de brief, die een opmerkelijk evangelisch standpunt innam, in verband met het vreemdelingen-gegeven in de Belgische samenleving, vandaag, één jaar later, even in herinnering brengen vanuit drie vragen.

- Wat is het bijzonder evangelische standpunt in deze brief? - Wat zegt hij ons over de ontmoeting met de islamitische migranten in ons midden? - En heeft hij uiteindelijk de mensen aan wie men de boodschap wil meedelen bereikt?

De brief werd geschreven vanuit drie

bekommernissen: bekommernis omtrent het zich afsluiten van België en Europa voor de vluchtelingen; bekommernis omtrent het harmonieus samenleven van autochtonen en allochtonen, en de bekommernis om tot een geïntegreerde katholieke pastoraal te komen met de katholieke migranten.

Het evangelische beoordelingsmodel, van waaruit men zijn zorg voor de migranten en vluchtelingen in ons midden kan concreet maken is geheel anders dan het integratie-model in verband met migranten en vluchtelingen van de Belgische (en trouwens andere Europese) samenlevingen. Het Belgisch samenlevings-model voor deze integratie is:

- een sociaal humaan opvangnet bieden voor migranten en vluchtelingen in concrete noden vanuit Belgische criteria;

- hen vragen om alle Belgische wetten en culturele gebruiken te respecteren op gebied van economisch, politiek, sociaal en taalkundig leven, dan is naturalisatie en inpassing echt mogelijk;

- en vervolgens hen dan alle vrijheid te geven in hun persoonlijk leven (zelforganisatie eigen cultureel leven, godsdienstig leven met al zijn implicaties).

Het evangelisch samenlevings-model dat de bisschoppen als maatstaf voorstellen, stelt voor om de andere, als migrant en vluchteling persoonlijk in het centrum te stellen en hem als broeder te zien, beseffend dat wij naar Leviticus 19:33-34, zelf allen vreemdelingen zijn geweest in Egypte, dat de aarde aan ieder toebehoort en dat elke vluchteling

en migrant kind van God is met Gods bijzondere voorkeurliefde.

Vervolgens nodigen zij de vreemdelingen niet uit zoals het Belgische (staats) samenlevingsmodel stelt, om ons als Belgen eerst te aanvaarden en vervolgens hun eigen tafel te dekken voor o.m. cultuur en godsdienst, maar zij stellen voor om samen 'een nieuwe tafel te dekken met Belgen en migranten samen'. Zij pleiten voor een échte multiculturele samenleving in de geest van het evangelie: eens zullen wij een volk zijn 'uit alle rassen en stemmen en volkeren en talen' [Openb. 7:9]. Het zal een echter 'eenheid in verscheidenheid' worden en niet een 'verscheidenheid in eenheid': men zal ieder in zijn eigenheid aannemen.

Op een moedige wijze geven zij dan mogelijke perspectieven aan de verantwoordelijken en aan de werkers te velde; zij doen concrete suggesties voor een aandachtig politiek en sociaal beleid voor zowel vluchtelingen als voor reeds gevestigde migranten, waarin ontmoeting met elkaar en solidariteit centraal staan. In het hoofdstuk 'diakonie', 'wat kan de kerk dan doen', wordt er gesproken over de diaconale mogelijkheden van christelijke scholen, verzorgingsinstellingen en het nog grote Belgische middenveld van 'christelijke organisaties'.

Een (te kort) hoofdstuk gaat in de diakonie naar de katholieke migranten in het kerkmidden, maar anderzijds wordt dan weer een heel speciale aandacht gegeven aan 'de (religieuze) ontmoeting met islamitische migranten'. Dialoog en wederkerige kennis van christendom en islam is essentieel, zeggen de bisschoppen. Belangrijk is de dialoog van het dagelijkse samenleven en het samenwerken aan een leefbare woonomgeving. Voor wat de geloofsdialoog aangaat, onderlijnen zij enerzijds dat het belangrijk is te spreken over wat ons bindt, maar ook, en dat is opmerkelijk, te spreken

over wat ons onderscheidt in Jezus als de Christus en de uitleg die gegeven wordt over de Drie-ene God. In verband met 'de geest van Assisi 1986', waar alle godsdiensten samen kwamen om te bidden, verwees Bisschop Schreurs van Hasselt, als voorzitter van de redactie van de brief, op zijn persontmoeting naar de werking van het Abrahamhuis in Genk en het samen bidden aldaar van christenen en moslims. In een laatste zin pleitten ze voor een waarborgen van religieuze vrijheid van geloofsminderheden in zowel islamitische meerderheidslanden als in christelijke meerderheidslanden.

Zo sterk als de elementen van de brief zijn en het standpunt moedig en humaan is als het over vluchtelingen en migranten gaat, zo te weinig durvend is de verspreiding en het ter sprake brengen van de krachtlijnen van de brief.

'Kerkwerk Multicultureel samenleven', de nationale bisschoppelijke commissie voor de Vlaamse bisdommen, heeft in elk bisdom op open initiatieven van de diocesane commissies 'Kerkwerk Multicultureel Samenleven', de brief ter sprake gebracht. Daar waren mensen uit werkgroepen en uit de concentratie-parochies met migranten en vreemdelingen telkens aanwezig. Maar of dit echt ter sprake is gekomen in de parochies blijft sterk overgelaten aan elk plaatselijk initiatief. Ook de bisschoppen zelf hadden moediger kunnen zijn in hun brief aan het einde van de Ramadan 1996, die gelegenheid bood om hun boodschap tot bij de islamitische migranten te brengen. Zij waagden het niet om de door hen aangehaalde 'dialoog-elementen van eigenheid en verscheidenheid te leren ter sprake te brengen in het godsdienstig gesprek', in hun Ramadan-brief aan de islamitische verantwoordelijken aan te halen.

Om te besluiten mogen wij zeggen na

één jaar na de bisschoppelijke brief:

- een moedig bijzonder evangelisch ver-
gaand standpunt voor wat het samenle-
vings-model betreft;
- goede concrete dialogale uitnodigin-
gen voor een dialoog van christenen met
islamitische migranten;
- maar er mag meer creatieve durf be-
toond worden zowel door de bisschop-
pen als de tussen-structuren voor multi-

cultureel en multireligieus samenleven
als door de basiswerkers om dit 'goed'
ook tot bij het gewone kerkvolk als 'deel
van het pastoraal en maatschappelijk le-
ven te maken'. Wij wensen de brief toe
dat hij niet vergeten wordt, en dat hij
'van woord tot werk-woord' mag wor-
den voor velen in het dagelijkse concre-
te werken aan dialoog en ontmoeting.

Simon Lambregs.

Het dienstbaar getuigenis van onze kerkgemeenschap,
Uit de Verklaring van de Bisschoppen van België, November 1995;
in Nederland ook verschenen in 121 Kerkelijke Documentatie, 24 (1996),
134-142.

3. Ontmoeting met islamitische migranten

Evenals de Joden zijn ook de islamieten samen met ons kinderen van Abraham, de vader van ons geloof. Dit geeft een eigen betekenis aan de ontmoeting met hen ["het concilie spoort christenen en islamieten aan om zich eerlijk in te spannen voor wederzijds begrip en ook om samen sociale gerechtigheid, zedelijke waarden, vrede en gerechtigheid te realiseren" uit conciliedocument *Nostra Aetate*]. In het kader van deze tekst die specifiek over de migratie gaat, kunnen wij slechts bondig op deze ontmoeting, vooral op religieus vlak, ingaan.

Vooreerst is voor de dialoog een betere kennis van de islam en van zijn stromingen belangrijk. Fundamentalistische tendensen blijken dikwijls een minderheid te zijn.

Plaatselijk en regionaal kunnen christenen en islamieten zich samen inzetten voor huisvesting, voor leefbaarheid van hun wijken en voor de verkeersveiligheid, vooral voor de kinderen.

In het gesprek kan men wederzijdse misverstanden wegnemen. Gelovige islamieten bijvoorbeeld identificeren dikwijls het christendom met de Westerse consumptiemaatschappij in haar uitwassen. Daarin speelt mee dat in hun landen van herkomst geloof en maatschappij nauw verbonden zijn. Wij kunnen er op wijzen dat in onze samenleving het christelijk geloof een persoonlijke keuze is, waarin men dikwijls afstand moet nemen van heersende tendensen in onze maatschappij.

In de geloofsdialoog is het goed aandacht te hebben voor wat ons verbindt. Denken wij bijv. aan de aandacht in de islam voor Jezus en zijn moeder. Het is ook belangrijk, juist uit eerbied voor onze gesprekspartners, getuigenis af te leggen van de hoop die in het hart van christenen leeft. Het geloof in de Drie-een God betekent voor ons dat God ook "liefde naar binnen" is, geen eenzame liefde. En in Jezus wordt tastbaar dat de grote God heel nabij kan zijn, tot in de solidariteit van het lijden toe. Evenzeer is het waar dat de zin voor de verhevenheid van God en ook de praktijk van bidden en vasten in de islam, ons, christenen, ondervragen en ons helpen om meer bewust te worden van deze aspecten in ons eigen geloof.

Soms kunnen christenen en islamieten (en ook andere gelovigen) samen bidden, ieder op hun eigen wijze, bijv. voor de vrede in de wereld, vooral wanneer deze vrede concreet bedreigd is op plaatsen waar de grote godsdiensten samenleven. Zo leven wij 'in de geest van Assisi' waar Paus Johannes Paulus II op deze wijze begonnen is te bidden samen met de leiders van de grote godsdiensten. In dit perspectief is het ook belangrijk dat christenen en islamieten overal ter wereld de religieuze vrijheid van minderheden waarborgen.

EEN PELGRIMSTOCHT NAAR MARIA VAN SELÇUK.

Verslag van een excursie langs de religieuze cultuurschatten van West-Turkije.

Cokkie van 't Leven

Het verleden leek even werkelijkheid te worden toen de burgemeester van Epheze ons uitnodigde voor een diner op het plein voor de Celsusbibliotheek van Epheze. Dit beroemde gebouw met zijn gestaureerde voorgevel in twee etages is één van de pronkstukken van de stad. Voor ons werd het een nacht om nooit te vergeten: zingend en dansend op de trappen van het voorportaal, onder toezien van de wijze Sophia, omringd door de verlichte ruïnes van het Romeinse Epheze, de hoofdweg met zijn huizen en fontein, het badhuis voorzien van warm en koud water, de bijna gaaf gebleven publieke latrines en natuurlijk het overweldigend grote Romeinse theater van de stad: monumenten die verwijzen naar vroegere tijden, bijna twintig eeuwen geleden - stille getuigen van de grote geleerdheid, het organisatievermogen en de bouwkunst van de bewoners van deze wereldstad.

Het was op deze plek, waarschijnlijk zelfs in dit theater dat de apostel Paulus zijn medeburgers oproep om zich tot het christendom te bekeren. Dit tot groot ongenoegen van de zilversmeden die leefden van de verkoop van beeldjes van de vruchtbaarheidsgodin Artemis. Zij werden ongerust over de toekomst van hun lucratieve handel en zetten de stad op tegen de bevlogen prediker. Met succes... Paulus moest vluchten. Toch moest Artemis wijken, slechts enkele eeuwen later. Het christendom werd staatsgodsdienst van het Byzantijnse rijk en ook Epheze ging over tot het christendom. Maar gelukkig verstopte één

van de bewonderaars van de godin twee standbeelden onder de marmeren vloeren van de stad: op die veilige plek zijn zij vrijwel onbeschadigd teruggevonden. Zij staan nu, wereldberoemd, te pronken in het plaatselijke museum. En weer is er in Epheze een lucratieve handel ontstaan van Artemisbeeldjes, verkocht aan de drommen toeristen die deze historische plek bezoeken...

Op de trappen van de Celsusbibliotheek overhandigde de burgemeester ons reisgezelschap een uitnodiging om op 15 Augustus in het jaar 2000 Maria Hemelvaart te komen vieren in Epheze: de overleveringen vertellen immers dat Johannes de evangelist hier zijn laatste levensjaren heeft doorgebracht. Hij kreeg van Jezus zelf opdracht om voor zijn moeder Maria te zorgen. Johannes vatte deze taak serieus op, nam haar mee naar Epheze en bouwde voor haar een huis op de heuvel boven de stad. Daar staat de kleine Mariakapel van Epheze, gelegen vlak bij de moderne Turkse stad Selçuk. De heilige bron die er ontspringt heeft, zegt men, heilzame krachten en het gebed op deze plaats biedt soelaas aan kinderloze echtparen en zwangere vrouwen. De moslims, die dit heiligdom in grote getale bezoeken, zien Maria niet als een vreemde. In de Koran komt zij immers voor als Mariama, moeder van 'Issa. De katholieke zuster die onze groep te woord stond verbeterde ons toen wij over deze overleveringen spraken als een 'legende': "Het is echt waar dat er hier wonderen gebeuren. Maria helpt... ook moslims!"

De verbaasde bezoeker kan bijna niet om de vraag heen: Maria beschermvrouwe in het voetspoor van Artemis, wakend over de vruchtbaarheid, steun en toeverlaat voor zwangere vrouwen? En dat in het hedendaagse Turkije waar het overgrote deel van de bevolking moslim is? Onze gids verklaarde de overeenkomsten net iets anders: "Mensen van alle tijden hebben nu eenmaal behoefte aan een moederfiguur en zij weten dat je die in Ephoze vinden kunt."

Het moet een grootse 'verjaardag' worden, voor de 2000 jaren van Jezus, bij het Mariaheilgdom van Selçuk. Het zal, zo vertelde de burgemeester, een dag zijn van dialoog en vrede tussen de godsdiensten. En het Turkse ministerie van toerisme zal in de vijf jaren die voorafgaan aan deze pelgrimstocht naar Maria van Selçuk, ieder jaar een zogenaamde 'faith tourism tour' organiseren. Dit jaar bestond de groep van genodigden uit journalisten en touroperators uit 15 landen van de wereld. Wij bezochten de religieuze cultuurschatten van Istanbul en Anatolië in West-Turkije.

Reizen door Turkije zal voor toeristen met speurzin en ondernemingslust uitpakken als een reis door de geschiedenis: wandelend langs monumenten van roemrijke culturen in een gebied dat een kruispunt was, en nog steeds is, van volkeren en hun godsdiensten. Ephoze is daar een goed voorbeeld van. Het is een stad in vier 'lagen': op vier locaties rond de hedendaagse stad Selçuk kunnen toeristen ruïnes en monumenten bezoeken uit verschillende perioden van de bewegende geschiedenis van deze handelsstad, die vroeger Ephoze heette. Het oudste deel van de stad stamt uit de 6de eeuw voor Christus. Het zijn de ruïnes van een Artemistempel - één van de zeven belangrijkste bezienswaardigheden uit de oudheid. Het 'tweede' Ephoze is de

eerder genoemde Romeinse hoofdweg van de stad uit de 2de eeuw na Christus. Verderop ligt de christelijke stad Ephoze met een basiliek uit de 6de eeuw gebouwd op het graf van de evangelist Johannes. Daar is ook de 'Isa Bey moskee' te bezichtigen: een voorbeeld van islamitische bouwkunst uit de 14de eeuw, de vroeg-Osmaanse periode. Het vierde 'Ephoze' is de hedendaagse stad Selçuk, met natuurlijk, in het centrum van de stad, het plein voor Atatürk, symbool van de moderne seculiere Turkse staat.

Zo blijkt in Anatolië een opeenstapeling van religieuze monumenten bepaald geen uitzondering te zijn: bijvoorbeeld Pergamum. Het is één van de zeven steden die in de Bijbel in het boek van de Openbaringen van Johannes door de engel Gods vermaand worden met de woorden: "Ik weet waar gij woont, daar waar de troon van de Satan is..." De stad wordt tegenwoordig Bergama genoemd en op een heuvel zijn inderdaad nog steeds de ruïnes te vinden van de tempel van 'Satan' ofwel Zeus. Het altaar van deze tempel is wereldberoemd en werd, tot spijt van de Turkse overheden, niet alleen uitgegraven door de Duitser Karl Humann, maar ook overgebracht naar het 'Pergamum museum' van Berlijn. In het dal bij de stad ligt het Romeinse kuuroord van de god Asklepios, een voorbeeld van oude geneeskunst gebaseerd op een 'no-nonsense' therapie van baden, veel lachen en diepe slaap. Midden in Bergama liet keizer Hadrianus in de 2de eeuw een tempel bouwen voor de god Serapis, de Egyptische naam voor Asklepios. Dit heiligdom werd in de Byzantijnse tijd verbouwd en in gebruik genomen als basiliek. Wie deze 'Rode Basilica' in onze tijd bezoekt, kan opmerken dat er op deze gewijde plaats nog steeds dagelijks gebeden wordt: één van de zijvleugels van de tempel, ooit gewijd aan Osiris, is

nu omgebouwd tot moskee. De kranen voor de rituele wassingen in de tuin zijn, geheel in stijl, bevestigd aan een oude Romeinse sarcofaag...

Niet alleen de Griekse en Romeinse tijd hebben in Turkije hun sporen achtergelaten. Uiteraard zijn er ook uit het Osmaanse rijk veel monumenten te vinden in Istanbul en Anatolië. De 'faith tourism tour' leidde ons langs paleizen van sultans, moskeeën uit die tijd, en musea met relikven van de Profeet Mohammed, sieraden, kunstschatten en de verzameling Chinese porseleinen van de sultans.

In de stad Manisa staan twee Osmaanse moskeeën tegenover elkaar. De Muradiyemoskee, gebouwd door de beroemde architect Sinan, overweldigt de bezoeker met een duizelingwekkende hoeveelheid verfijnde ornamenten - het is één van de hoogtepunten van Osmaanse bouwkunst. De Sultanmoskee aan de overkant, ook Osmaans maar een eeuw eerder gebouwd, maakt op de bezoeker een tegenovergestelde indruk. Het is een stijlvolle grootse maar sobere plaats, die uitnodigt tot inkeer en gebed. Deze moskee werd gebouwd door een vrouw. De moeder Ayse Hafisa van Sultan Suleyman de Grote liet dit moskeecomplex met school en badhuis bouwen uit dankbaarheid, toen bleek dat een kruidnagelrecept haar familie gezondheid bracht. De kruidnagelsoepjes van Manisa, die sterk doen denken aan het Nederlandse speculaasje, zijn ook nu nog verkrijgbaar in de stad en in trek bij toeristen.

Voor wie bij Manisa op zoek gaat naar verhalen uit vroegere tijden: enkele kilometers verderop zijn nog ruïnes te vinden van het oude Sardes. Daar staat, op de hoek van een grote Artemistempel, het kerkje van één van de eerste christelijke gemeentes. Ook zij werden toegesproken door de engel Gods in het

Openbaringenboek: "Blijf wakker en versterk het weinige dat over is en dreigt te sterven". Wellicht een verwijzing naar die bekende legende uit de oudheid van Sardes? Op het topje van de heuvel boven de Artemistempel staat namelijk een oud fort van de Lydiërs (650-547 voor Christus). Bij het beleg van Sardes door de Perzen bleek dit strategisch gelegen fort een schier onneembare vesting te zijn. De Perzische soldaten belegerden de stad standvastig - tot op de dag dat één van de Lydische soldaten op de muur van het fort in slaap viel. Zijn hoofd knikte voorover en de Perzen zagen hoe zijn helm naar beneden viel in het bos buiten de muren. De soldaat verdween uit het zicht, maar toen zij hem later op de dag op de trappen van het fort zagen lopen bleek hij, tot verwondering van de belegeraars, diezelfde helm weer op zijn hoofd te dragen! Toen begrepen de Perzen waarom de belegering zo lang duurde: er moest een geheime ingang bestaan. Zij volgden het spoor van de helm en de soldaat, ontdekten de ingang en trokken daar midden in de nacht binnen. "Blijf wakker!" roept de engel de stad toe, die ten onder ging omdat één soldaat in slaap viel...

De ruïnes van Sardes bieden nog een andere heel bijzondere verrassing voor toeristen op zoek naar religieuze cultuurmonumenten: in het Romeinse deel van de stad is een joodse buurt opgegraven, met resten van de joodse en christelijke winkels. Met steun van de joodse gemeenschap uit de hele wereld is de synagoge gerestaureerd. De oude vloer-mosaïeken geven een idee van de omvang en de luister van dit vroege huis van samenkomst, studie en gebed.

In Turkije is 98% van de bevolking moslim, maar in de steden zijn nog kleine kerken en synagogen te vinden. De 'faith tourism tour' bezocht een aantal van hen, zoals in Ortaköy, waar een

Turkse (Grieks-)orthodoxe kerk, een synagoge en een moskee vlak bij elkaar gebouwd zijn.

In Izmir bezochten wij de rooms-katholieke kerk gewijd aan de vroeg-christelijke martelaar Policarpus. De meeste oude inscripties in de kerk waren in de Franse taal gesteld: grafstenen uit de tijd dat Franse koningen een handelsovereenkomst hadden met de sultans van het Osmaanse rijk. Veel handgeweven tapijten uit Smyrna vonden van hier uit hun weg naar Europa. De katholieke gemeenschap bestaat momenteel voornamelijk uit autochtone parochianen. De Turkse christenen die wij ontmoetten stelden zich bescheiden op, als een gedoogde minderheid in eigen land.

De joodse gemeenschap daarentegen benadrukte juist vrijmoedig, voor de verzamelde Turkse pers, hun tegelijkertijd joodse en Turkse identiteit. Deze Sefardische gemeenschap vestigde zich in het Osmaanse rijk nadat zij in de 15de eeuw door de christelijke koningen uit Spanje verdreven waren. De leden van de gemeenschap gebruiken nog steeds oudspaans als omgangstaal. De synagoge van Bursa was geheel in Moorse stijl gebouwd en, net als alle andere synagogen die wij bezochten, bijzonder goed onderhouden.

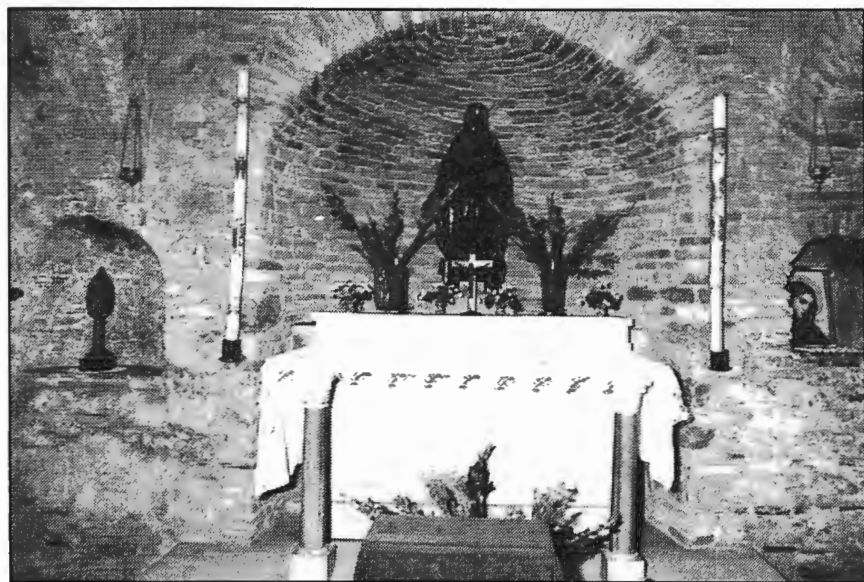
De joodse gemeenschap herinnerde ons eraan dat joden in het Osmaanse rijk in relatieve rust hebben kunnen leven en handel drijven. De gemeenschap heeft een eigen school en eigen winkels in Istanbul. In de synagogen bleek een groot aantal oude, zorgvuldig bewaarde wetsrollen te liggen, die tijdens de tweede wereldoorlog door de vervolgte joden uit West-Europa naar Turkije gesmokkeld zijn.

Enkele jaren geleden werd de joodse gemeenschap van Istanbul tijdens de sjabatsdienst opgeschrikt door een aanval van fundamentalisten. Er waren veel doden te betreuren en nu moeten tot hun spijt, terwille van de veiligheid, alle synagogen streng bewaakt worden door de politie.

Het is, zowel voor de joodse als voor de christelijke gemeenschap, een groot probleem dat veel van hun leden emigratie naar het Westen of naar Israël verkiezen boven het leven als minderheid in een islamitisch land. Voor de toekomst van een pluriform en seculier Turkije echter is het te hopen dat dit land, zo zuinig op religieuze cultuurmonumenten, even zuinig zal blijken te zijn op de minderheidsgroepen die met deze geschiedenis verbonden zijn.

De 'faith tourism tours' lijken een prima initiatief van het Turkse ministerie van toerisme om het land meer bekendheid te geven in de wereld, niet alleen als land van kusten, zee en zon, maar ook als bakermat van oude culturen. Met excursies zoals deze bewijst het ministerie op een overtuigende wijze dat religieus toerisme alleszins de moeite waard is, als een leerzame en fascinerende ontdekking van de geschiedenis. Een excursie als deze roept groot respect op voor de kennis, de kunstzinnigheid en het vakmanschap van moslims, joden en christenen, maar ook van Lydiërs, Byzantijnen en Romeinen...

Een ontdekkingsstocht voor mensen die bereid zijn om monumenten te leren begrijpen en om zich te verdiepen in de verhalen en de overleveringen die de generaties aan elkaar doorgeven: faith tourism - alsof het verleden weer even terug mag komen.

Heilig reinigingswater, sluiers en Mariabeelden bij de kapel van Maria in Ephese

MOSLIMS IN EUROPA

LIVO: een nieuwe organisatie van moslimvrouwen

Op 5 oktober presenteerde LIVO, *Landelijke Islamitische Vrouwen Organisatie* zich in De Balie in Amsterdam. Het bestuur van LIVO bestaat uit hooggekwalificeerde moslimvrouwen afkomstig uit Nederland, Turkije, Marokko en Suriname. De LIVO wil bijdragen aan een wezenlijke discussie over de rol van de islam ten aanzien van maatschappelijke ontwikkeling, voor zowel vrouwen als mannen. Hiervoor is het nodig om de discussie uit te tillen boven het niveau van zwart-wit opvattingen over hoofddoekjes. Dergelijke discussies hebben tot nu toe een vruchtbare discussie verhinderd over de relevantie van de islam voor thema's die werkelijk ter zake doen, zoals persoonlijke verantwoordelijkheid en educatie.

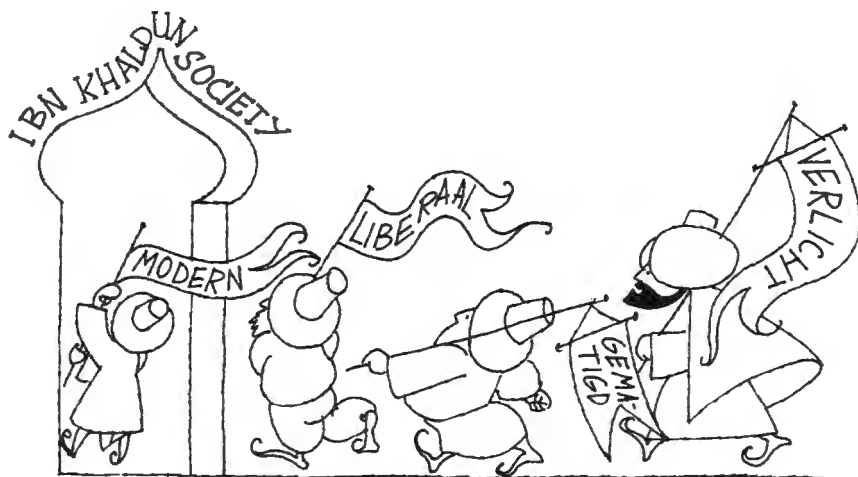
LIVO verricht op landelijke schaal een onderzoek onder ongeveer 700 moslimvrouwen. Dit onderzoek heeft ten doel om knelpunten bloot te leggen, maar

met name te achterhalen welke visie men heeft op de situatie van moslimvrouwen in Nederland en wat voor initiatieven men nodig acht om de participatie van moslimvrouwen te bevorderen.

Er wordt ook gewerkt aan voorlichtingsbijeenkomsten over de dubbele nationaliteit, een onderwerp dat zeer actueel is en veel aandacht krijgt in zowel de politiek als in de migrantengemeenschappen.

In samenwerking met NISBO, Nederlandse Islamitische Bond voor Ouderen wordt gewerkt aan een project gericht op oma's die bijdragen aan de opvoeding van hun kleinkinderen. Ook participeert LIVO in een project gericht op het bijscholen van imams, opdat zij werkzaam kunnen zijn als geestelijk verzorger in bijvoorbeeld penitentiaire inrichtingen en zorginstellingen. In de maanden oktober-december neemt LIVO deel aan verschillende conferenties in Ankara, Istanbul en Amman.

(bron: persbericht)

"Gematigde" Moslims stichten Ibn Khaldun Vereniging

Van 6-9 september 1996 hield de Ibn Khaldun Society zijn oprichtingsvergadering in London. Deze vergadering werd bijgewoond door ongeveer 90 mensen uit 22 landen. De ontmoeting werd georganiseerd door Dr Khalid Duran, de hoofdredacteur van Trans-State Islam in Washington D.C.. De naam Ibn Khaldun (1332-1382) werd gekozen omdat deze in Tunesië geboren intellectueel tijdens zijn zeer actieve leven onder meer ook in Andalusië, Marocco en Egypte, als filosoof, historicus en socioloog avant la lettre een dam probeerde op te werpen tegen crisis en cultureel verval. Dat willen de mensen ook die aan Dr Duran's oproep gehoor gaven. De vraag hoe leden naar zich zelf zouden moeten verwijzen werd nog niet bevredigend opgelost. Men noemt zich "moderate", gematigd, modern, progressief, liberaal, verlicht, onafhankelijk en zelfs radicaal of seculier. Sommigen maakten geen bezwaar tegen traditioneel als daarmee werd bedoeld dat men in hoofdstroom wil staan. Men is in ieder geval niet fundamentalistisch of islamistisch. Wat hen verbindt is niet een gemeenschappelijke vijand, maar eerder een gedeelde, positieve doelstelling, die als volgt werd verwoord: (1) men wil gematigde moslims de gelegenheid geven de rijkgeschakeerde religieuze, filosofische, culturele en politieke inhoud van de islam te bevorderen (2) men wil de monolithische naar een monopolie strevende interpretaties van totalitaire (islamistische/ fundamentalistische) bewegingen uitdagen en positieve aandacht richten op de notie islam, en zich daarbij teweerstellen tegen negatieve stereotypen en vrees voor de islam (islamofobia) en (3) men wil daarbij speciale onderwerpen onderzoeken die te maken hebben met religieuze vernieuwing en

politieke ideologie. De conferentie werd geopend door Bashir Bakkár een voormalig Soedanees diplomaat. Het feit dat de eerste lezing werd gehouden door de ook in Nederland niet onbekende Pakistaanse Korangeleerde Rifat Hasan onderstreepte de belangrijke bijdrage van vrouwelijke intellectuelen aan het werk van de IKS. Rifat Hasan doceert in Louisville in de Verenigde Staten omdat het haar in Pakistan onmogelijk werd gemaakt te werken. Hetzelfde overkwam haar landgenoot Fazlur Rahman (gest. 1988). Onder hen die afbericht stuurden maar hun medewerking toezegden en sympathie betuigden komen we de namen tegen van Nasr Abu Zaid (Kaïro/Leiden), Mohamed Arkoun (Parijs), Ahmad An-Naim (Khartoem/Atlanta). Men krijgt de indruk dat moslim geleerden in diaspora een belangrijke bijdrage gaan leveren aan de realisering van de idealen van de IKS. Iets dergelijks gebeurde in 1884 toen Muhammad Abduh en Jamal-ad-Din 'Al-Afghani' hun invloedrijke tijdschrift Al-'Urwa al-Wuthqâ in Parijs begonnen. Daarin pleitten ze voor veranderingen in de moslim wereld. Maar niet iedereen kwam uit het Westen. Asghar Ali Engineer (zie Begrip no 120, 1994) uit Bombay was er evenals Muhammad Tozi uit Marokko. De vertegenwoordiger van het Ibn Khaldun Centrum voor Ontwikkeling in Kaïro juichte het toe dat dezelfde naam voor dit internationale forum werd gebruikt. De IKS zou 10 jaar eerder gesticht hebben moeten worden als er financiën voor waren geweest. Toegezegde financiering bleef ook nu ook uit. Iedereen betaalde eigen reis en verblijf. Men wilde geen geld vragen van repressieve moslim regeringen ten koste van eigen onafhankelijkheid en integriteit. Als regeringen naar een alternatief zoeken voor "islamisme" dan zal men de academische vrijheid van gematigde geleerden moeten garanderen. Deze eerste

conferentie van de IKS was geen dialoogconferentie, toch waren er een half dozijn niet-moslim academici die, aldus de voorzitter, werden uitgenodigd van wege hun existentiële betrokkenheid bij het wel en wee van moslims door middel van publikaties, opkomen voor mensenrechten enz.. De schrijver van bovenstaande regels werd begroet met zijn kerkelijke titel als "Dutch veteran of Christian-Muslim encounter". De stichting van de IKS is een teken van hoop. Het ligt in de bedoeling om de volgende ontmoeting in de nabije toekomst in Tunis te houden.- Jan Slomp

Congres van islamisten afgelast

Een andere conferentie in Londen ging niet door: de conferentie *Rally for Revival* van aanhangers van de Syrische Sjeik Omar Bakri Mohammed, een man die streeft naar een wereldwijde islamitische staat, werd afgelast omdat de kosten voor de bewaking van de London Arena, gelegen in de dure Docklands, te hoog waren. De Britse regering was niet blij met de conferentie van de fundamentalisten, ook wel islamisten genoemd, maar kon het niet rechtstreeks verbieden.

Cura Migratorum

Vanaf de oprichting van het bureau 'relatie-opbouw Moslims-Christenen' in 1976, waaruit ook het tijdschrift BEGRIP is ontstaan, hebben de beide bestuursleden J. van Campen en M. Ahsman dit werk stevig ondersteund. Zij hebben gezorgd dat BEGRIP kon uitgroeien van een gestencild blaadje voor een zeer kleine kring van sympathisanten tot een tijdschrift, dat nu een belangrijke rol kan vervullen in de interreligieuze dialoog tussen moslims en christenen in Nederland en Vlaanderen. Wij wensen beide heren graag een goede

pensioentijd: otium cum dignitate!

Islamitisch ziekenhuis in Duitsland

In Wiesbaden zijn plannen bekend gemaakt voor een groot Turks ziekenhuis, dat 300 milj. Duitse mark moet gaan kosten en over twee jaar klaar moet zijn. Vooral Turkse vrouwen laten zich niet graag door een Duitse arts behandelen.

Ziekenhuis-imam in Utrecht

Het Academisch Ziekenhuis Utrecht heeft Dr. Arslan Karagül (die aan de Univ. van Amsterdam in de godgeleerdheid is gepromoveerd) in deeltijd benoemd tot eerste islamitisch geestelijk verzorger. Karagül was al in (andere) deeltijd, in die functie werkzaam bij het VU-ziekenhuis in Amsterdam.

Mannen laten van zich horen

Onder bovenstaande titel is een schrijfactie gestart onder mannen uit de christelijke kerken. Deze actie komt voort uit ontzetting over de verkrachting van vele moslim-vrouwen uit ex- Yoego-Slavië door servische soldaten.

De ontzetting bij de mannen uit de kerken is geen emotionele ééndagsvlieg: de golf van verkrachtingen heeft in 1992 plaatsgehad en sindsdien hebben zij met een sterk gevoel van schaamte en groot verdriet rondgelopen. Steeds kwam de vraag: "Ons hart huilt. Kunnen we nu niets dóén om het leed wat de vrouwen ondergaan, te verlichten? Waarom moesten zij nu juist in hun vrouw-zijn zo worden geschonden?"

De man-vrouw verhouding in de hele wereld is ziek. Er is daarin iets grondig mis.

Dat het vrouwen zijn uit de moslim-gemeenschap, geeft aan de schanddaden in Bosnië een extra zware lading. Het is

een belediging voor de Islam, om moslim-vrouwen zó te willen vernederen. Maar tevens is het een belediging voor het christelijk geloof: de soldaten gingen voor christenen door en deden iets wat Jezus scherp zou hebben veroordeeld, het allermeeest als het gaat om mensen van een andere godsdienst.

De christelijke stichting "Boete en Verzoening, met Israël, Ismaël en anderen" nam daarom het initiatief tot een actie. Er leeft terdege het besef, op maar een heel klein deel van het wijde terrein van de man-vrouw verhouding bezig te zijn, en ook slechts over een klein deel van al de gruwelen in ex- Yoego-Slavië te spreken, maar men moet ergens beginnen en een aanzet geven.

De stichting richt zich via een folder op de mannen uit de kerken, met de uitnodiging een briefje te schrijven aan de sexueel mishandelde vrouwen, waarin zij hun onsteltenis en schaamte uitspreken over de gewelddadigheden die hen overkomen zijn. Deze brieven worden door de stichting samengevat in één brief, vertaald en in Bosnië gepubliceerd.

Een Duits centrum voor de psychologische hulpverlening in Bosnië bericht, dat openlijke erkenning van het onrecht wat deze vrouwen is aangedaan, hen even intens helpt als de therapie. Daarom is de kleine moeite van een brief van grote waarde voor hun genezing! In de loop van de geschiedenis is de relatie tussen moslims en christenen voortdurend geschaad door bloedvergieten. Dit geschiedde van beide kanten, maar de christenen hadden beter kunnen weten.

Jezus zei tegen Petrus die Hem wilde verdedigen in Gethsémane: "Steek je zwaard in de schede." Hij wist van het bloed van Abel, dat tot God riep van de aardbodem. En van de mensen van Gibeon: ondanks de eed van Jozua, hen

bescherming in Israël te zullen verlenen, had Saul een etnische zuivering onder hen uitgevoerd; 40 jaar later hield God om deze zaak drie jaren de regens voor het land terug. Blijkbaar verjaren bloedschulden niet: ze moeten worden 'gedelgd', d.w.z. erkend, beleden en zoveel mogelijk goed gemaakt. Dat moet nog steeds. Zegt Jezus niet: als je komt offeren en jij je onderweg herinnert dat je broer iets tegen je heeft, ga je dan éérst met hem verzoenen en kom dán offeren? Jezus heet niet voor niets onze leeraar tot een gezindheid van vrede.

Daarom heerst in de stichting "Boete en Verzoening met Israël, Ismaël en anderen" de overtuiging, dat de gruwelen die in de verhouding christen-moslims begaan zijn, ons tot verslagenheid moeten brengen, en tot erkenning ervan. Daden in de richting van een verzoening horen hierbij; het zijn daden van 'boete', dat zijn pogingen het aangedane leed iets te verzachten. - Namens de stichting C.P. Sybrandi, pastor in Lelystad. Info: P. van 't Hoog, 0320-25.24.16.

Opschudding rond handen schudden en zwembadkleding

Een snel escalerende communicatiestoornis heeft in de tweede helft van september niet alleen in Lelystad, maar in de nationale media enige beroering veroorzaakt. De mannen van de islamitische school in de Noordoostpolder zouden een ontmoeting hebben met de vrouwelijke wethouder. Op voorhand waarschuwden deze mannen, dat zij een vrouw om godsdienstige redenen geen hand konden of wilden geven. Om moeilijkheden te voorkomen dus. De wethouder vond dit zo onbetamelijk, dat het van haar helemaal niet meer hoefde.

Uit de discussie bleek duidelijk dat begroetings-rituelen niet alleen wereldwijd (Japanners geven meestal ook geen

hand, maar in eigen land vouwen zij de handen en buigen netjes!) maar ook onder de moslims zelf uitbundige verschillen kennen. Een en ander had natuurlijk geen aanleiding mogen zijn voor debatten met grote waardering als "geen enkel begrip voor onze culturele verworvenheden". (Trouw en De Volkskrant, 26-27 sept)

In zwembad De Wellen in 's-Graven-deel wilden twee moslimmeisjes van een asielzoekersschool in lange broeken en T-shirts de zwemlessen volgen. Dit werd door de leiding verboden, waarop de gemeente enkele 'royaler zwempakken' ofwel body-suits wilde aanschaffen. Hiertegen protesteerde de SGP-fractie weer: "Toen het opvangcentrum voor asielzoekers hier kwam, hebben we gezegd, dat de vluchtelingen brood, een bed en een bad zouden krijgen, maar geen badkleding."

(Volkskrant 23 oktober)

Oproep tot vredesdialogoog door Nederlandse bisschoppen

22 september 1996 hebben de Katholieke Bisschoppen van Nederland een *Herderlijk Schrijven over gerechtigheid, veiligheid en vrede in de geest van het evangelie* gepubliceerd. In het document van 29 bladzijden wordt uitvoerig aandacht gegeven aan de religie als element van conflict en de noodzaak tot interreligieuze dialoog. (*Een-twee-een, Kerkelijke Documentatie*, 1996:281-310.)

De oogst van twee jaar geloofsgesprek

Met een feestelijk bijeenkomst, die van 's ochtends tot in de late namiddag duurde, vierden moslims en christenen dat ze in Utrecht twee jaar lang met elkaar in gesprek zijn over hun geloof. Wat al die tijd zonder veel rechtbaarheid aan de Oudegracht, ten huize van de Franciskaanse Samenwerking, had

plaatsgevonden - dat werd nu in de Overvechtse Omar el Faroeqmoskee naar buiten gebracht. Het was de 11e oktober, een vrijdag, en dus voor de moslims een bijzondere dag. Oosterse gastvrijheid voor vriend en vreemde! Belangstellenden uit het hele land waren welkom, en het samenzijn liep uit op een maaltijd, waaraan zes vrijwilligers twee dagen werk hadden gehad.

"In de naam van God, de Barmhartige, de Ontfermer ..." zo begon imam El Hadi zijn welkomstwoord. Vrede en goede samenwerking zijn volgens hem essentiële waarden in de Islam. Alle profeten stemmen daarin overeen, van Noach en Abraham tot Jezus en Mohammed. Onze wereld zal nooit stabiel worden, tenzij moslims en christenen leren, in vrede samen te werken. Wij zijn elkaars broeders, wij hebben met elkaar de plicht, ons te weer te stellen tegen geweld, onrecht en goddeloosheid.

Aan de geloofsgesprekken bij de Franciskaanse Samenwerking had El Hadi zelf niet deelgenomen, hetgeen aan zijn argumentatie wel te merken was. "Jammer dat er aan de meeste Heilige Boeken zoveel menselijks is toegevoegd! Alleen de Koran bevat de zuivere, onvervalste openbaring. Gelovigen van andere godsdiensten zullen dat wel ontdekken, als ze bij ons komen op zoek naar waarheid." Laat niemand menen dat moslims de belijders van een ander geloof tot bekering zouden willen dwingen. Integendeel, El Hadi wist voorbeelden uit heden en verleden aan te voeren, waarbij vreedzame moslims het slachtoffer werden van joods geweld en van christelijke bekeringsijver. Maar hier bij ons gaat het anders toe! Wij hebben respect voor elkaar, wij zijn bereid naar elkaar te luisteren. "Christenen, onze harten en onze handen zijn met u, zolang wij samen de weg van de gerechtigheid gaan."

Imam Hamzah Zeid-Kailani, die wél van het begin af bij de dialoog betrokken was, zette El Hadi's betoog voort, maar vermeed gevoelige controverses. Hij herinnerde aan de beginperiode van de Islam: de tijd van de eerste vier khaliefs en van de dynastie der Omajaden, toen christenen volop gerespecteerd werden en zelfs belangrijke overheidsfuncties bekleedden; hij herinnerde aan het Spaanse hof in Toledo, waar onder koning Alfons de Wijze (13e eeuw) christenen, joden en moslims eendrachtig samenwerkten. Wat nu precies de oorzaken waren, waardoor dergelijke episodes van vrede en samenwerking telkens werden verstoord, liet Hamzah in het midden. Duidelijk is dat zowel moslims als christenen zich een selectief beeld van de geschiedenis hebben gevormd. "Wij hebben altijd weer getracht, elkaar uit te roeien - maar het is ons niet gelukt. God verwacht kennelijk iets anders van ons. Als wij elkaar leren begrijpen en waarderen, wat een dienst kunnen wij dan niet aan de wereld bewijzen?"

Natúúrlijk zijn christenen ook bereid, zich voor de vrede in te zetten - aldus Hamzah. Zingen ze zelf niet van "glorie voor God in den hoge, en *vrede op aarde* voor mensen van goede wil"? Ook voor christenen is iedere mens een medemens. Ja, in beginsel gaan christenen nog verder dan wij. Moslims hebben een marge voor zelfverdediging, maar christenen hebben geleerd dat zij "aan wie hen op de rechterwang slaat, ook de linkerwang moeten toekeren." Jammer dat ze zich daaraan niet houden. Of het Evangelie in vergelijking met de Koran zuiver is of niet - dat is een heel andere discussie, maar in het Evangelie zit voldoende stof om van de aarde een paradijs te maken!

"Er zijn harde obstakels op de weg van de dialoog. Het idee bijvoorbeeld, dat

geloof en politiek vooral gescheiden moeten blijven. Kijk eens wat een weerstand bisschop Muskens ontmoet, als hij een stelregel, die christenen al eeuwenlang vanaf de kansel is voorgehouden, in praktijk wil brengen. Ook uit de tijd van de eerste khaliefs zijn dergelijke episodes al bekend: dat diefstal in een geval van extreme armoede geen diefstal mag heten. Ik sta helemaal achter Muskens!"

"Christenen, zie ons alstublieft als gelijkwaardige mensen - zo eindigde Hamzah zijn betoog -. Wij willen zoeken wat ons verbindt, en daarna kunnen wij ook verstandig onze verschillen bekijken."

Van christelijke zijde nam Cokkie van 't Leven het woord, die, terwijl ze zich als landelijk functionaris van de Gereformeerde Kerken met de moslim-christenrelaties bezighoudt, tegelijk als ingezetene van Utrecht bij de dialoog van de Franciscaanse Samenwerking betrokken is. Wat er nu typisch franciscaans is aan dit initiatief? Een medewerkster had op die vraag geantwoord: "Typisch franciscaans is de gewone, pretentieloze manier waarop wij elkaar ontmoeten." Voor Cokkie zelf is de dialoog bij uitstek de verrassende ervaring geweest, dat barrières wegvallen en de vreemde "ander" niet langer iemand is om bang voor te zijn. In dat opzicht heeft de figuur van Abraham haar altijd geïnspireerd: de man die geen christen, geen moslim en geen aanhanger van de joodse godsdienst was, maar die als vreemdeling, landloos en kinderloos, leefde vanuit de toekomst, in het geloof dat God zijn geschiedenis zou maken. Dat wij toch van Abraham de openheid mogen leren, de verwondering, het verlangen om de ander te leren kennen!

In een periode waarin christenen en moslims frontaal tegenover elkaar stonden, was Franciscus van Assisi het lich-

tend voorbeeld van een andere benadering. Bekend is de vrijmoedigheid, waarmee hij tijdens de vijfde Kruistocht bij de sultan van Egypte op audiëntie ging. In de *Regula* van de door hem gestichte orde doet Franciscus zijn volgelingen twee aanbevelingen om moslims tegemoet te treden: de ene, dat zij met hen geen twist of woordenstrijd aangaan; te andere, dat zij trachten, indien het de Heer behaagt, hun het Woord te verkondigen, opdat zij geloven in de Vader, de Zoon en de Heilige Geest en gedoopt mogen worden.”

“Geen twist, maar - indien het de Heer behaagt ...” Franciscus ging daarmee vóór in een voor zijn tijd revolutionaire benadering van de anders-gelovige. In franciscaanse pretensieloosheid begonnen twee jaar geleden de ontmoetingen in Utrecht. Een voorwaarde voor de dialoog is het accepteren van verschillen; je zult moeten leren, iemand te begrijpen die anders is dan je zelf. Er ligt - aldus Cokkie - nog een grote uitdaging in het relativeren van ons eigen theologisch denkkader. Als in de loop van de dialoog blijkt, dat moslims met hun heilige teksten heel anders omgaan dan christenen - is dat dan het einde van het gesprek? Gaat het dan “tot hiertoe en niet verder”? Of begint dan juist onze belangrijkste opgave?

De oogst van twee jaar geloofsgesprek werd vervolgens aangeboden in de vorm van een boekje: *Waar je mee omgaat, raak je mee besmet - ervaringen van moslims en christenen in dialoog*. De grammaticaal niet vlekkeloze titel suggereert, dat er in de loop van het gesprek met de partners iets gebeurd is. Ze hebben van elkaar iets “overgenomen” - en dat *moet* ook wel, want als je dat wilt vermijden, heeft het geen enkele zin om met elkaar in gesprek te gaan. Het boekje vertelt eerst iets over de persoonlijke achter-

grond van enkele gesprekspartners, vervolgens komt er een aantal karakteristieke momenten uit de gesprekken aan bod. Het boekje eindigt met een uitleg over de christelijke en de islamitische gebedspraktijk en met een aantal gebeden uit beide tradities. Wie er meer van wil weten - het boekje is voor f 12,50 te bestellen bij de Franciscaanse Samenwerking, Oudegracht 23, 3511 AB Utrecht, tel. - 2319321.

Klaus van der Grijp

Het badhuis

Op 24 oktober opende Hein Reedijk van het Museum voor Volkenkunde de kleine maar zeer boeiende tentoonstelling Het Badhuis in Oost en West. Onbegrijpelijk, aldus Reedijk, dat de Talebaan een week geleden in Afghanistan alle “hammaams” hebben gesloten als zijnde onislamitisch. De publieke belangstelling voor de opening was zeer groot. Bij de opstelling van deze bijzondere collectie werd het museum geholpen door antropologe Dr Marjo Buitelaar en arabist Dr Geert Jan van Gelder, beiden van de Universiteit van Groningen. De opening ging vergezeld van de aanbidding van het door Buitelaar en Van Gelder geschreven fraai geïllustreerde boek: *Het Badhuis (Al-Hammaam) Tussen Hemel en Hel* (uitgeverij Bulaaq, Amsterdam, f 39.50). Volgens Van Gelder gaat baden aan bidden vooraf omdat baden de verleden tijd van bidden is. Staande op een stevige vitrine las Van Gelder enkele door hem zelf uit het Arabisch vertaalde in het boek opgenomen “hammaam”-gedichten voor, waarvan sommige een onmiskenbare erotische strekking hadden. Dit ondanks het feit dat mannen en vrouwen, anders dan in de meeste saunas, in het oosters badhuis strikt gescheiden gebruiken. Naar saunas, intus-

sen ruim 300 erkende publieke in Nederland, werd trouwens niet verwezen. Wel werd een vergelijking gemaakt met de Romeinse thermen waaruit de "hammaam" in aansluiting op de islamitische reinigingsvoorschriften is ontstaan. Het badhuis is volgens Buitelaar de enige publieke privéplek voor moslim vrouwen. In de hammaam worden toekomstige bruiden op schoonheids-

foutjes gecontroleerd. De managers van de in de vier grote steden en Brussel gevestigde "hammaams" kregen het boek kado. De tentoonstelling is tot 14 september 1997 geopend. Het museum ligt aan de oever van de Maas, Willemskade 25 (tram van het C.S. eindpunt lijn 5) tel.010-4111)055.

Jan Slomp

Korancommentaar op de protestante preekstoel?

Bij Boekencentrum in Zoetermeer wordt jaarlijks de *Postille* uitgegeven, een handboek met suggesties voor preken en liturgie. In de 48e jaargang, 1996-1997 ("fraaie rode, linnen band, met goudstempel") worden voor het eerst suggesties gedaan voor drie zondagen (5-12-19 januari 1997) om de prediking en dienst in verband te brengen met de islamitische boodschap. Dr. Jan Slomp, die de suggesties samenstelde geeft als motief: "We kennen nog geen islamzondag, zoals er al wel een Israëlzondag op het kerkelijk rooster staat. Gezien onze wortels in het jodendom ligt dat ook meer voor de hand. Omdat we in de islam met een na-christelijke godsdienst te maken hebben is bovendien een rechtstreekse uitleg met het oog op de ontmoeting niet mogelijk.."

Uit hoe het wel kan een voorbeeld, ontleend aan zondag 5 jan., naar aanleiding van psalm 145:1: "Meteen in het eerste vers (*U wil ik loven, mijn God en Koning, uw Naam verheerlijken voor altijd*) worden akkoorden aangeslagen die een echo vinden in de Koran. Het verhogen van God heeft zelfs in het dagelijks, nog niet gesecculariseerde, spraakgebruik een ruime plaats gekregen: *Allah, taälla*, verheven is Hij, geloofd zij Hij enzovoort. God als koning, Hebreeuws *mèlek*, Arabisch *malik* heeft zijn parallel in het openings-soera van de Koran, waar *malik* als variant naar *màlik*, eigenaar, meester voorkomt. De betekenis is in beide gevallen dat aan God de zeggenschap toekomt over alles wat bestaat. Zie ook 11 en 13. Het noemen van Gods Naam (*Sjem* in het

Hebreeuws en *Ism*, meervoud *asma*, in het Arabisch) gebeurt aan het begin van bijna alle soeras van de Koran. Deze *bis-millah* (verbasterd in onze taal tot *sim-salibim*) formule staat in hoog aanzien en wordt op alle belangrijke momenten van het leven gebruikt."

Speciale aandacht voor Jodendom hoeft niet exclusief te zijn

Dr S. Schoon, *Onopgeefbaar verbonden. Over de verhouding tussen de kerk en het volk Israël*, Kampen: Theologische Universiteit, 1996, 39 blz.

Dit boekje bevat de tekst van de rede die Dr S.Schoon uitsprak bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar vanwege de Stichting tot Bevordering van het Wetenschappelijk Onderwijs in de Judaïstiek op de aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland in Nederland te Kampen gevestigde leerstoel 'De verhouding van Joden en Christendom, met name in de 20e eeuw op 6 juni 1996. Aan deze rede werd in het dagblad TROUW van 5 en 12 juni reeds uitvoerig aandacht besteed vanuit een christelijk-theologisch gezichtspunt. In Begrip wil ik een korte reactie bieden vanuit een christelijk-islamologisch standpunt, omdat de bestudering van jodendom en islam met name ook in de gereformeerde traditie vaak nauw met elkaar verbonden zijn geweest. Dr Schoon begint met te vermelden dat tot zijn vreugde deze verbondenheid tussen christelijke gemeente en "Israël" een plaats heeft gekregen in de kerkorde van zowel de Gereformeerde Kerken als het Samen Op Weg ontwerp. Als men "Israël" vervangt door Jodendom heb ik daar niets tegen. Wel men ik met zijn Goudse collega Drs. A.J.G Dronkert's

opmerkingen ter synode eens dat onze kerkorde dan niet kan zwijgen over onze directe context in Nederland, waartoe een half miljoen moslims behoren. Maar Dr Schoon geeft aan de onopgeefbare verbondenheid tussen kerk en het volk Israël zo' exclusieve aandacht dat geheel aan de verbondenheid tussen christen en moslims wordt voor bijgegaan, ook waar zijn voorbeelden daartoe aanleiding gaven. Gezien de internationaal maar ook in Nederland plaatsvindende toenadering van Joden, Christenen en Moslims vind ik dit een gemiste kans. Terwille van de ruimte twee voorbeelden.

Als hij het heeft over Sabbatai Sevi, The Mystical Messiah 1626-1676, had Schoon in navolging van Gershom Scholem m.i. moeten vermelden dat Sabbatai zijn leven als moslim eindigde. Enkele malen komt in navolging van H. Jansen, Raymond Martini, *Pugio Fidei* (dolk des geloofs, 1278) als middeleeuws anti-Joods geschrift ter sprake. Schoon geeft echter niet de hele titel: *Contra Mauros et Judaeos* (Tegen Moren/Moslims en Joden). De moslims staan voorop, maar ze worden door Schoon in de weergave van de titel wegelaten! Martini kwam uit Barcelona en werkte in Tunis. Deze leerling van Thomas van Aquino kende uitstekend Hebreeuws en Arabisch en was gezien de tijd waarin hij leefde en de bedreiging van de kerk in het Spanje van zijn dagen m.i. niet de schurk die Jansen en Schoon van hem maakten. Dat zijn geschrift later een eigen geschiedenis ging krijgen moet ons de ogen niet doen sluiten voor Martini's directe context. Wij weten trouwens dat moslims en joden in Spanje minstens even fel terugstaken als ze door Martini's dolk gestoken werden. Ze waren niet de weerloze schapen die Jansen en Schoon achteraf van hen maken. Zie Mikel de Epalza, *Jésus, Juifs, Chrétiens et musulmans en Espagne*

(VIIe-XVIIe S., Parijs 1987). Men moet in Spanje altijd goed dateren! Later komen in Schoon's rede Bilderdijk, Da Costa en van Limborch nog ter sprake, die alle drie ook over de islam schreven. Ook dat ontging Dr Schoon.

Mijn tweede bezwaar is terminologisch van aard. Terwijl het in de beschrijving van leerstoel gaat over judaïstiek en jodendom heeft Dr Schoon het over Israël. Dat is verwarrend spraakgebruik, waarop met name onze partnerkerken in het Midden Oosten ons telkens weer attenderen. Ze ergeren zich daar grondig aan. Maar onze "Israël-theologen trekken zich daar niets van aan. Schoon bedoelt met Israël: het Israël van het Oude Testament, het hedendaagse jodendom en de staat Israël. Geen wonder dat een dergelijk verwarrend spraakgebruik tot excessen leidt. Het komt voor dat plaatselijke gereformeerde kerken op Israëlzondag een Israëlsche vlag over de avondmaalstafel draperen, aldus een bericht in Centraal Weekblad van 4 oktober 1996. Hierbij werd vanuit de kerkelijke bureaus voor relaties met het jodendom geen kritische opmerking gemaakt.

Mijn derde punt van kritiek betreft de theologische horizon van deze rede. Christelijke theologie is voor Schoon grotendeels beperkt tot Europese en Amerikaanse theologie. Theologen in de derde wereld komen niet in het vizier. Tijdens conferenties met christenen uit Azië en Afrika hoor ik telkens kritiek op pogingen vanuit Europa en Amerika om het jodendom hoger op de theologische agenda te krijgen. Men antwoordt dan: Jodendom dat is jullie probleem, jullie context omdat jullie in Europa tegenover Joden te kort bent geschoten. Dring ons dat niet op, zoals jullie ons al zoveel hebt opgedrongen. Men vindt de huidige export van "Israël-theologie" niet zelden Europa-centrisch. Geef ons de kans, zo zegt

men, onze eigen theologie in onze context te ontwikkelen. Laten we daarbij zelf bepalen hoeveel we van onze Joodse broeders en zusters kunnen leren voor het begrijpen van de Bijbel. Ik zou het toejuichen als Dr Simon Schoon op mijn kritische opmerkingen zou reageren. - Jan Slomp

Aandacht voor Jodendom is uiteraard inclusief.

Respons aan Dr. Jan Slomp door Prof. Dr. Simon Schoon

Met enige aarzeling ga ik in op het verzoek van Dr. Jan Slomp en de redactie van *Begrip* om te reageren. De aarzeling heeft te maken met het feit dat ik van mening ben dat een auteur niet op een recensie van zijn eigen werk (al of niet apologetisch) moet reageren. Terwille van het belang van de onderlinge dialoog maak ik dit keer een uitzondering. Het lezen van de recensie van Dr. Jan Slomp deed mij terugdenken aan een lieve broeder, die me nadat ik een preek over Job gehouden had, in de kerkeradskamer verwijtend toesprak met een zin die ik vaker gehoord had: "Dominee, ik heb iets gemist". Wat hij gemist had in de preek bleek het thema van 'Jezus en de verzoening' te zijn, wat ik natuurlijk al vermoedde. Ik heb hem verzekerd dat ik daarover op een andere zondag zou preken. Nu luidt de ondertitel van mijn oratie: 'Over de verhouding tussen de kerk en het volk Israël'. Daarover gaat het dan ook. Ik kon mij binnen het kort bestek van een oratie niet te veel zijpaden veroorloven en wil allen die iets gemist hebben, verwijzen naar voetnoot 1, waarin ik een bredere uitwerking van dit thema in het vooruitzicht heb gesteld. Deze dagen sprak ook iemand mij aan, omdat hij het thema van de joodse christenen in mijn oratie had gemist. Eigenlijk ben ik blij met deze opmerkingen, want het toont aan dat

het centrale thema van mijn oratie vele dwarsverbindingen heeft en dat er nog veel studie en onderzoek nodig is.

Maar met deze opmerking wil ik me niet helemaal van de kritiek van Slomp afmaken. Het gaat me er ook niet om gelijk te hebben in enkele bibliografische details. Naast zeven bewaard gebleven manuscripten van Raymond Martini's werk uit 1278, kennen we zijn geschrift door publikaties uit 1651 (Parijs) en 1687 (Leipzig). Zowel H. Jansen als ik benadrukken dat Martini zich verzette tegen de Talmoedverbrandingen in zijn tijd, omdat hij meende vanuit de Talmoed de waarheid van het evangelie tegenover de joden te kunnen bewijzen. Aandacht voor de context van Martini mag niet verhullen dat zijn geschrift virulent anti-joods was.

Ik zou het liefst willen ingaan op dat gene wat ik achter de woorden van Slomp meen te horen. Want Bilderdijk, Da Costa en Van Limborch hebben uiteraard over nog veel meer thema's dan over het jodendom geschreven, o.a. ook over de islam. Natuurlijk is mij dat niet ontgaan. Laat ik duidelijk zijn: Voor mij is het thema 'christendom-islam' in de kerk evenzeer gewichtig als het thema 'jodendom-christendom' en het anti-islamisme in kerk en maatschappij dient met dezelfde intensiteit bestreden te worden als het antisemitisme. Waarom voel ik mij genoodzaakt zoiets vanzelfsprekend met nadruk te stellen? Misschien omdat ik het gevoel heb, dat 'Israël-theologen' er door Slomp van verdacht worden last te hebben van blikverenging? Nu is niemand, ook geen wetenschapper, natuurlijk helemaal vrij van dit euvel, want iedereen wordt nu eenmaal bepaald en beperkt door zijn ontmoetingen en context. Mijn context in Israël, waar ik veel contacten met joden maar ook met moslims onderhield, was heel anders dan die in de stad Gouda. In mijn huidige functie als ge-

meentepredikant heb ik heel wat meer contacten met moskeebesturen en individuele moslims dan met de enkele joden die na de Sjoa nog in Gouda wonen. En vorige maand bevestigde ik in mijn wijkkerk een ouderling voor de interreligieuze dialoog, die al vele jaren ijvert voor betere relaties met moslims in onze stad. En om wat toch op een apologie gaat lijken te besluiten: Een paar weken geleden sprak ik als 'invaller' voor een joodse inleider (het was op *sjabbat*) op een interreligieuze conferentie in Rotterdam, waar ik in een forum naast mevr. Sajidah Abdus Sattar en een boeddhistische non zat. Een belangwekkende en boeiende dag! Dialoog en interreligieuze dialoog hebben mijns inziens de hoogste urgentie in onze wereld van vandaag, die geteisterd wordt door religieuze gemotiveerd geweld.

De terminologische bezwaren van Slomp kan ik niet wegnemen. Naast het historische en praktische thema 'jodendom-christendom' is er het theologische thema 'kerk-Israël'. Beide thema's zijn niet te scheiden maar dienen wel onderscheiden te worden. In mijn oratie ga ik vooral op de theologische thematiek in. Natuurlijk moet nauwkeurig aangegeven worden of met de term 'Israël' het oudtestamentische Godsvolk of de zelfdefinitie van het joodse volk en jodendom vandaag of de staat Israël wordt bedoeld. Een Israëlische vlag op de avondmaaltafel op Israëlzondag is inderdaad verwarrende blikverenging, een blunder want deze zondag is gewijd aan de verhouding van de kerk en het joodse volk. Maar het is theologisch naïef om te veronderstellen dat de naam Israël vermeden zou kunnen worden. De ergernis van partnerkerken in het Midden-Oosten is begrijpelijk maar vraagt om een intense onderlinge dialoog, die gelukkig al begonnen is. Evenmin als christenpalestijnen hun context behoeven los te laten, behoeven

wij onze eigen context en geschiedenis te verloochenen. Theologie en geschiedenis zijn nu eenmaal theoretisch wel te onderscheiden maar in de praktijk niet te scheiden. Overigens zijn wij als westerse christenen bepaald niet vrij van ergernis, dat ons christelijk geloof ons altijd weer het 'volk Israël' doet tegenkomen en bovenal de *jood* Jezus, over wie wij slechts kunnen spreken in het Israëlitisch idioom van de Schriften. Dat wij deze uitdaging nog nauwelijks hebben opgepakt, blijkt uit de zes delen dogmatiek 'als verantwoording in de joods-christelijke verhouding' van de Duitse theoloog Friedrich-Wilhelm Marquardt.

Het gevaar van 'Europa-centrisme' in deze materie is zeker aanwezig. Er is overigens een toenemende aandacht onder theologen in de derde wereld voor de ontmoeting met joden en jodendom. Een groot aantal conferenties legt hiervan getuigenis af. In dit verband is Slomp een verwijzing in mijn oratie naar het werk van de Indiase theoloog I. Selvanayagam waarschijnlijk ontgaan. Maar er zouden naast hem nog vele andere namen te noemen zijn. Europa heeft geen alleenrecht op deze thematiek. En Azië, Afrika en Latijns-Amerika claimen terecht hun eigen toegang tot het terrein van de joods-christelijke dialoog.

Juist joodse partners in de dialoog hebben mij geleerd, dat de God van Abraham zowel de God van Izaak als van Ismaël is. God is in het boek Genesis ook de partijganger van Ismaël en Hagar. De voorrang van Izaak in het verhaal betekent niet automatisch de achteruitstelling van Ismaël. We zullen opnieuw de bijbelse woorden 'verkiezing' en 'roeping' moeten leren spellen. Daarbij hebben we elkaar als partners in de dialoog nodig. Dat heeft ook consequenties voor de theologiestudie. Op mijn aanraden hebben een paar van

mijn hoofdvakstudenten dan ook gekozen voor een bijvak 'islam en trialoog'. De joods-christelijke dialoog is inderdaad niet *exclusief* maar *zó inclusief* als de belofte aan Abraham in Genesis 12:3: "Met U zullen alle geslachten van de aardbodem gezegend worden." Maar de weg gaat wel van het bijzondere naar het algemene, van Israël naar de volken. Toegepast op de door ons besproken thematiek geldt voor christenen: de joods-christelijke dialoog is de basis en de vooronderstelling van alle andere interreligieuze dialogen. - Simon Schoon

25 jaar Jonge Indonesische Moslims in Europa

Muhammad Hisyam, *Persatuan Pemuda Muslim Se Eropa (Young Moslem Association in Europe)*, Den Haag: PPME, Daguerrestraat 2, 2561 TT Den Haag, 103blz.

In de periode 1955-1965 waren de verhoudingen tussen Nederland en Indonesië ronduit slecht. Nederland aarzelende om het restantje kolonialisme van Nederlandsch-Indië, West-Nieuw Guinea aan de jonge republiek over te dragen en naast andere factoren, leverde dat een grote kloof tussen de twee landen op. Eind jaren '60 liep alles wat soepeler. Sinds die tijd kwamen weer heel wat Indonesische studenten naar Nederland, onder wie ook een groot aantal studenten voor islamwetenschappen. Vanaf 1969 waren het vooral docenten islam, die voor een jaar naar Nederland (in feite vooral de Leidse universiteit) kwamen om kennis te maken met de westerse academische studie van de islam. Sinds enkele jaren volgen jongere Indonesische studenten de magister (MA)-opleiding in Leiden, een studie waarbij de colleges in het Engels gegeven worden. Ook enkele studenten uit Iran, Zuid-Thailand (Patani) en elders hebben zich daarbij aangesloten.

Een van die Indonesische studenten, Muh. Hisyam, heeft het voltooiën van zijn dissertatie even uitgesteld om een boekje te schrijven over de geschiedenis van de Indonesische moslem-organisatie, die in Nederland vooral vanuit Den Haag, maar ook in Delft, Rotterdam en Amsterdam actief is. Dank zij een gulle gever uit Indonesië, een familielid van pres. Suharto, kon de groep j.l. September de te kleine moskee in de Daguerrestraat van Den Haag verruilen voor een voormalige protestante kerk aan de Erasmusweg. De groep is in Amsterdam nu ook op zoek naar een (voormalig) kerkgebouw.

Hisyam heeft royaal kunnen putten uit het goed bijgehouden archief van deze Indonesische groep, die intenser relaties met de geloofsbroeders en -zusters in het land van herkomst heeft onderhouden, dan met andere moslims in Nederland. Daaruit heeft hij een boekje samengesteld, dat een boeiend beeld geeft van deze mensen, die misschien toch meer Indonesisch dan Nederlands moslim zijn gebleven, ook al zijn er heel wat Nederlandse moslims, die zich bij deze groep hebben aangesloten. - KS

Algehele verwarring in Beirouth

Vénus Khoury-Ghata, *De maîtresse*, Amsterdam: Van Gennep-Novib, 1995, 198 blz.

De ik-figuur in de nieuwste roman van Vénus Khoury-Ghata is een 12-jarig meisje, wonend in een flat op de rand van de brede boulevard die het 'christelijke' van het 'moslim'-deel van Beirouth scheidt. Helemaal 'christelijk' is de flat aan de 'christelijke kant' toch ook niet. De huisbaas is Nahum, een Jood, nachtclubeigenaar, die geen playboy meer kan uithangen sinds een autobom hem zijn benen kostte. De moeder van de ik-figuur is van Poolse afkomst en werkte ook in de nachtclub 'Onder

de Palmen'. Als de roman begint loopt die moeder Flora weg: naar een wat mysterieuze minnaar uit de moslimwijk, die ook niet met haar wil trouwen, zelfs geen mut'ah-huwelijk. "Door de aderen van moslims en christenen stroomt hetzelfde bloed. Dat zal Flora bewijzen als ze een kleine moslim baart" (77).

De *maitresse* zit vol met vrouwen die tarot-kaarten lezen, sluipschutters, die niet alleen op de daken van de flats de andere wijk beschieten, maar ook op de balkons willekeurige dames bekijken en lastig vallen. De wolk van geweld die jarenlang over de stad lag, heeft een verschrikkelijke verloedering teweeg gebracht. Een boek om heel erg triest van te worden. - KS

Hulp bij het lezen van de Koran

Faruq Sherif, *A guide to the Contents of the Qur'an*, Reading: Garnet, 1995, 245 blz., ISBN 0 86372 1907, UKL 9.95

De koran is geen eenvoudig boek: het kundig reciteren vereist heel wat oefening. Ook een studie van de inhoud kan meer dan een opdracht voor slechts één leven zijn. Sherif heeft de belangrijkste conclusies van de islamwetenschap samengevat in een boek, dat weinig aandacht geeft aan de herkomst en de algemene indeling van het boek, maar vooral de grote thema's op een rijtje zet. Hoofdstuk twee geeft in ruim 20 bladzijden de informatie over de koran zelf, maar verder wordt gesproken over de Schepper, de vroegere profeten, houding ten opzichte van de andere religies, het hiernamaals, de geboden. Eigenlijk min of meer een uiteenzetting over de zes en vijf zuilen van de geloofs-systematiek, aan de hand van veel materiaal uit de koran. Bij de bespreking van andere religies (133-137) noteert Sherif, dat er duidelijk twee groepen van koranverzen zijn: een groep die oproept tot tolerantie en spreekt van Gods welgezindheid ten

opzichte van aanhangers van andere religies, terwijl een tweede groep juist negatief over anderen spreken. Het contrast is zo duidelijk dat sommigen menen, dat er abrogatie moet worden toegepast: een groep heeft uiteindelijk de andere vervangen. Volgens S. moet het verschil verklaard worden uit verschillende fasen in Mohammed's leven: na aanvankelijke hoop op steun en bemoeiding door de Joden, kwam er bij de eerste moslims een conflict met dezen. Uiteindelijk kwam de koran tot de conclusie dat het échte Joden- en Christendom in het "Abrahamitische Hanifisme" is gelegen. - Op zich kunnen wij wel een eind met S. meegaan, voorzover het zijn eerlijke erkenning van historische ontwikkelingen aangaat. Maar we moeten toch niet zover gaan, dat de constructie van een "Abrahamitisch Hanafisme" als de echte oorsprong van de drie religies gezien moet worden. Tegen zijn argument geldt wat tegen ieder al te gemakkelijk ideologisch oppoetsen van de "gemeenschappelijke oorsprong" van de "drie Abrahamitische religies" kan worden gezegd: dit mag geen reden zijn om alleen in het verleden een basis voor harmonie en nieuw elan te zoeken en eventueel religieuze stromingen daarbuiten als minder geschikte partners te achten. - Dit boek is duidelijk een werk van een moslim die zowel in de traditionele wetenschap als in de moderne wereld staat. Het is geschreven in helder Engels, gaat af en toe het debat aan zowel met traditionele islam als met de westerse orientalistiek, maar diept een en ander zeker niet altijd voldoende uit. - KS

Driemaal Abraham

Karl-Josef Kuschel, *Abraham, A symbol of hope for Jews, Christians and Muslims*, vertaald door John Bowden, London: SCM Press, 1995, 286blz. UKL 14,95
Het hoofdmotief van het boek is

Abraham als basis en leider van gesprek. Eeuwenlang en nog steeds worden op aartsvader Abraham claims van exclusiviteit gelegd. De auteur wil met het beschrijven van de geschiedenis van de joodse, christelijke en islamitische tradities en in het bijzonder de rol van Abraham aantonen waar de huidige problemen tussen de religies in gezamenlijke dialoog op gebaseerd zijn. Zonder deze kennis kan men de problematiek niet begrijpen.

K. wil met het blootleggen van de fundamenteen een handvat aangeven om te komen tot een oecumenische visie en een theologie van vrede en wederzijds begrip. Hij gaat systematisch te werk door de rol van Abraham in het eerste deel van zijn boek per religie te bespreken. Hij doet dit aan de hand van kenmerkende traditionele gegevens. Voor het jodendom o.a. de verbanning, voor het christendom o.a. de nieuwe wet van Jezus en de brieven van Paulus, voor de islam o.a. de ijver voor het monotheïsme. Elke afzonderlijke bespreking wordt afgesloten met de paradox hoe de niet-jood Abraham jood is gemaakt of lid van de kerk of een moslim. Vooral dit laatste geeft telkens een goed inzicht in de stellingnamen die zijn ingenomen en geeft tegelijkertijd een goede relativeering van de posities nu.

Het tweede deel van het boek gaat verder in op de perspectieven van de oecumene. De schrijver is zich ervan bewust dat dat geen gemakkelijke opgave is vanwege ieders waarheidsclaims. Met dit gegeven in zijn achterhoofd beschrijft hij ook goed op welke wijze een oecumene niet kan en wat zij dan wel kan betekenen en inhouden. Een zeer fraaie afsluiting van het boek vormen de gebeden uit de drie tradities die door de belijdenden zonder terughoudendheid gebeden kunnen worden voor een houding van verzoening.

Dit werk verscheen eerder in het Duits "Streit um Abraham. Was Juden, Christen und Muslime trennt - und was sie eint", (uitgegeven door R. Piper, München, 1994). Het boek is geschreven door een christelijk theoloog en vormt een goede inleiding alvorens men met een interreligieuze dialoog begint, ook voor gevordenden biedt het interessant materiaal. Voor lezers met enige kennis van de drie religies is het een goed verantwoord wetenschappelijk overzicht dat op een beknopte en zeer overzichtelijke wijze een handreiking kan zijn voor een interreligieus gesprek nú. - E.L.R. van der Zande, Student theologie aan de KTU te Utrecht

Uniciteit van het Christendom als vertaalproject?

Lamin Sanneh, *Het evangelie is niet los verkrijgbaar: het christendom als inculturratie-beweging*, Kampen: Kok 1996, 110 blz, ISBN 90 242 79747 f 24,90

Lamin Sanneh is als moslim geboren in West-Afrika, Gambia, 1942. Op 18-jarige leeftijd werd hij christen, studeerde (kerk)geschiedenis en theologie en is momentaal na een briljante academische loopbaan Professor of Mission Studies aan Yale University, een van de meest vooraanstaande Amerikaanse universiteiten. *Mission Studies* begon in Yale vooral met Kenneth S. Latourette, die tussen 1925 en 1945 een 7-delige *History of the Expansion of Christianity* schreef, tot nu toe niet verbeterd als algemene missionaire geschiedenis van het christendom. Sanneh kwam in Yale als eerste 'niet-westerse' professor, vooral vanwege zijn kennis van de geschiedenis van het christendom in Afrika en elders, maar toch ook vanwege zijn eigenzinnige theologische ideeën, die hij in prachtig Engels kan verwoorden. Voor Sanneh is het christendom vanaf het begin een vertaalde religie geweest:

de heilige schrift is zelfs al niet in Jezus' eigen taal opgeschreven, maar in het Grieks van de omringende cultuur van Israel. De missionaire beweging heeft ook altijd veel geïnvesteerd in bijbelvertalingen en zodoende weet het christendom zich aan alle culturen aan te passen. Heel anders de islam: daar is het Heilige Boek onveranderlijk in het Arabisch, vertalingen tellen eigenlijk niet en het liefst zouden de islamitische predikanten overal Arabiseren en die cultuur opleggen.

Sanneh begaat volgens mij een klassieke four: vergelijkt het ideaal van de ene traditie (christendom) met een caricatuur van de andere (islam). In zijn kerkhistorisch werk heeft hij wel een en ander en soms heel veel aan te merken op de innige samenhang tussen kolonialisme en zending, de westerse superioriteit die veel verpest heeft in de laatste twee eeuwen missionaire geschiedenis. Die zaken worden in de vergelijking met de islam maar al te graag vergeten. Dan wordt ook vergeten, dat de islam in West Afrika een hoop plaatselijke tradities heeft moeten tolereren. Dat Djenné een wereldmonument is van een typisch-Afrikaanse moskee-architectuur, dat er een religieuze poezie is in een typisch West Afrikaanse taal als het Fulani/Peul. Dat je makkelijk een aantal grote boekenkasten kunt vullen met de koran, die wél vertaald mag worden!

Sanneh's theorie is in de alinea hierboven wel erg simpel weergegeven en besproken, maar in een aantal passages gebruikt Sanneh op zo'n gemakkelijke manier slechte en eenzijdige bronnen, dat er tegen zijn bewonderaars ook soms stevig geschreven dient te worden! Overigens komen in deze bundel ook een aantal thema's naar voren, die niet rechtstreeks met de verhouding islam en christendom te maken hebben.

Ype Schaaf vertaalde een selectie van artikelen en een enkel hoofdstuk uit een

groter werk; Martha Frederiks schreef een sympathieke, maar helaas te weinig kritische inleiding. - KS

Levensoriëntatie, brug tussen christenen en moslims?

Reeuwert J. Tromp, *Welzijnswerk en oriëntatie. Een pleidooi voor welzijnswerk in multi-cultureel perspectief vanuit levensbeschouwelijke uitgangspunten*, 25 blz., verkrijgbaar bij R.J. Tromp, Eigendomweg 79, 3765 EB Soest

Nu in onze samenleving de integratie van verschillende culturen steeds belangrijker wordt, waarin mensen met verschillende achtergronden van elkaar veel kunnen leren, raakt de schrijver van deze brochure steeds meer overtuigd dat christelijke en islamitische instellingen en organisaties de opdracht hebben vanuit de eigen inspiratiebron, zich open te stellen voor andere culturen en levensbeschouwingen. Zij moeten bereid zijn zich in te zetten voor een multi-culturele samenleving. Zowel christenen als moslims moeten bereid zijn volledig de dialoog met elkaar aan te gaan.

Met deze ideeën van Tromp zou men kunnen komen tot multi-culturele instellingen voor welzijns- en sociaal cultureel werk en tot onderwijsinstellingen, waarin het begrip *oriëntatie* een essentiële waarde heeft, bij de benadering van de maatschappij. *Oriëntatie* heeft immers grote invloed op het maatschappelijk handelen van mensen. Dat geldt niet alleen voor christenen, maar evenzeer voor andere levensbeschouwingen, zoals de islam.

Instellingen, die nu vaak 'christelijk', 'gereformeerd', 'Nederlands hervormd', 'Rooms Katholiek' of 'Islamitisch' zijn, moeten zich niet langer beroepen op de exclusiviteit van de eigen levensbeschouwing, maar oog hebben voor andere levensbeschouwingen en de invloed die daarvan uitgaat. In alle

levensbeschouwingen zitten elementen van God, van liefde voor elkaar, van normen en waarden voor de samenleving, voor het opkomen voor onderdrukten en mensen die aan de rand van de samenleving staan. Dit is niet iets exclusiefs voor christenen of moslims alleen.

Een levensbeschouwing in welzijns- en sociaal cultureel werk betekent hoop voor de toekomst, hoop voor de samenleving 'waarin gerechtigheid woont', zoals de bijbel het noemt. Ook in de koran is sprake van verzet tegen onderscheid tussen mensen op grond van ras, economische positie of vermeende superioriteit.

Indien christenen en moslims in multi-culturele instellingen en scholen samenwerken, ieder vanuit eigen levensbeschouwing, kan de dialoog geïntensiveerd worden, en kan men elkaar beter leren kennen en respecteren. Er kan dan een gelijkwaardige positie van de verschillende levensbeschouwingen ontstaan, in plaats van een domineren van de ene groep over de andere, zoals nu in sommige 'christelijke' instellingen het geval is.

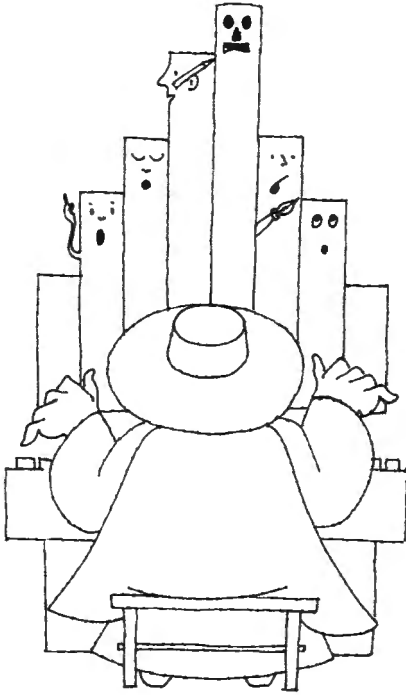
Instellingen met levensbeschouwelijke uitgangspunten bieden nieuwe perspectieven voor de omgang van christenen en moslims. Daarbij kunnen drie kernbegrippen, die ook in het conciliair Proces centraal stonden, en ook in de islamitische traditie centraal staan, *Gerechtigheid, Vrede, Behoud van de Schepping*, een goed kader bieden voor het multi-cultureel werken.

W.M. van den Berg (Commissie Islam-Christendom in Soest)

De moderne islamwetenschap samengevat

Neal Robinson, *Discovering the Qur'an. A Contemporary Approach to a veiled Text*, London: SCM, 1966, 332 blz. ISBN 0334 026490, UKL 16.95

Neal Robinson publiceerde in 1991 al twee boeken, die veel bij studenten in gebruik zijn: een boek over Jezus-opvattingen in de Koran en een algemene inleiding in de hadies. Hij schrijft helder en geestig. Daarom verzocht SCM hem een boek over de koran te schrijven. Hij begint niet met de inhoud, maar met de vorm. Anders dus dan Fazlur Rahman's *Major Themes of the Qur'an*, Antonie Wessels' *De Koran verstaan* en het hierboven besproken boek van Sherif, begint hij niet met de grote thematieken, de kern van de boodschap, maar bij de uiterlijke vorm. Belangrijke vragen zijn: hoe is de volgorde van de soera's tot stand gekomen? Hoe zijn de afzonderlijke soera's op schrift gesteld: als een eenheid, of als een verzameling van losse uitspraken? Hoe komen we aan de titels van de soera's? Hierbij wordt de koran duidelijk geplaatst binnen de ruim 20 jaar dat Mohammed zijn openbaring ontving. De theorieën van Crone en Cook over de opkomst van de Islam worden even kundig en bondig beschreven als weerlegd (47-59). Voor de chronologie van de koran doet R. een beroep op Nöldeke-Schwally, die wel in stijl, maar niet in materie veel afwijken van de datering van de islamitische traditie. R. vat de vaak nogal omslachtig geschreven en duur uitgegeven studies van Angelika Neuwirth op een sublieme wijze samen, voorzover het gaat om de formele structuur van de Mekkaanse soera's. Zijn belangrijkste toevoeging hier is een indeling van die soera's in zes thematieken. Hij noemt die registers en waar Neuwirth ontdekte, dat er groepen van verzen zijn (op basis van ritme en rijm, lengte van verzen e.d.), wil Robinson de soera's zien als composities, waarin soms één, soms meerdere registers na elkaar worden bespeeld: polemiek, boodschapper, eschatologie, verhalen, tekenen, openbaring. In de polemiek gebruik je rake argumenten,

in de verhalende stijl (*narrative*) moet de herinnering aan het reeds bekende verhaal het doen: het zijn dus de formele criteria, die de basis voor R.'s belangrijke vraag, die van de volgorde, aangeven. "Als we mogen uitgaan van Nöldeke's chronologie, dan domineert de eschatologie de eerste Mekkaanse periode, het

narratieve register de tweede en de debatten over de tekenen de derde" (155). Een en ander wordt uitvoerig geïllustreerd aan de hand van gedetailleerde indeling en uitleg van soera's 2, 17, 78, 79, 103, 104.

R.'s boek eindigt met een zeer bijzondere toegift: een verslag van de vondsten van Abdul Hamid al-Farahi (1863-1930) en zijn leerling Amin Ahsan Islahi op het gebied van de samenhang van de volgorde in de soera's. Sleutel is hierbij een bepaalde verklaring van Koran 15,87 over de *Sab'an min al-mathani*: de zeven paren. Volgens Islahi is de hele Koran te verdelen in zeven gedeeltes, die steeds beginnen met enkele vroege Mekka-soera's, waar dan latere Medina-soera's op volgen. Zeer vaak grijpt het begin van een soera terug op woorden of een thematiek van de vorige soera. Hoe een en ander ook zij, de conclusie van Robinson lijkt gerechtvaardigd: "Het proces van de samenstelling van de Koran is op een 'much more sophisticated' wijze gebeurd dan door de meeste niet-moslams wordt verondersteld" (286).

Robinson heeft zeker niet alle problemen op het gebied van de koran-exegese opgelost, hij heeft wel een boeiende en uitstekend leesbare stand van zaken geschreven en daarbij nog een aantal nieuwe suggesties gedaan. - KS

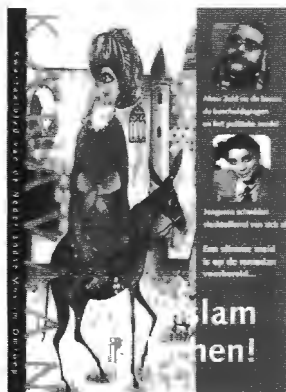
CURSUSSEN EN ONTMOETINGEN

- * In de Rotterdamse Doelen en Schouwburg wordt van do. 28 nov. t/m zondag 1 december het podiumfestival *Dunya on Stage* gehouden met veel muziek, dans, theater en poëzie uit islamitische landen. Info: bij de Stichting Dunya, William Boothlaan 4, 3012 VJ Rotterdam; Tel. 010-2330910; e-mail: dunya@euronet.nl
- * Het Islamitisch Platform Zwolle houdt een serie van vier leerhuisavonden o.m. 18 februari 1997 (met Dr. Jan Slomp) en 15 april 1997 (met Mw Mariette Bogaers). Plaats: Scheppingskerk, vanaf 19.45 uur; info: 038-4535156 en 4538065.
- * LSOBA, Landelijke Samenwerking van Organisaties van Buitenlandse Arbeiders, organiseert op 7 dec. a.s. VAN 14.00 tot 22.00 uur het Festival TOPMELANGE. Toegang in voorverkoop f 35,-, aan de zaal f 40.00. Plaats: Voordorphal, Sartreweg 1/3, 3573 PW in Utrecht. Er zijn artisten uit o.m. Turkije, Koerdistan, Marokko, de Molukken. Info: 030-2318644 (E. Solyemez); fax: 030-2334207.
- * NCDO, Nationale Commissie Duurzame Ontwikkeling houdt 13 december een groot symposium "De Wereld is van God", over **Religie en duurzame ontwikkeling**; een markt, vele podia en discussiegroepen. Medewerking o.m. van Abdulwahid van Bommel en Prof. Abu Zeid. "Is er voor duurzame ontwikkeling enig heil te verwachten van de grote godsdienst?" Plaats: De Doelen, Rotterdam. Info: NCDO, Antwoordnummer 11900, 1000 VM Amsterdam; 020-5503576; fax 020-5503590; e-mail: ncdo@kno-ware.nl
- * Het Volkenkundig Museum te Leiden heeft een tentoonstelling **De Sluier Ontsluierd** (Kasjf al-hidjaab) over allerlei vormen van (ont)sluiering, niet alleen, maar wel veel over de moslima's (tot 16 mei 1997). In Rotterdam's Volkenkundige Museum een ander algemeen thema met veel islamica erin: **Het badhuis tussen hemel en hel** (zo heet ook het begeleidende boek van Marjo Buitelaar): over de zaligheid van een goed en vooral gezellig bad met veel mannen of vrouwen, terwijl de hel slaat op het hete water of stoom.
- * Moslim- en christenvrouwen worden van harte uitgenodigd op 15 en 16 februari 1997 om zich samen te bezinnen op het thema 'Van letter tot geest', **vrouwenrechten en vrouwenbeelden in Bijbel en Koran en hun werkingsgeschiedenis**. Deze ontmoeting wordt georganiseerd door Kerk en Wereld in samenwerking met Al Nisa. Kinderopvang is aanwezig. Plaats: Kerk en Wereld te Driebergen. Info: Erna Roeland of Linsey Sterkenburg, tel. (0343) 512241.

KARAVAN

Word nu abonnee van KARAVAN, het kwartaalblad van de Nederlandse Moslim Omroep. Eindelijk een blad over de Nederlandse islam, zonder zelig gedoe. Prikkelend en informatief. Door evenwichtige informatie, feiten en opinies laat KARAVAN een andere kant zien van moslims en islam in Nederland.

Alles wat u wilde weten over de programma's en activiteiten van de NMO, maar nooit durfde te vragen, zet KARAVAN bovendien voor u op een rijtje: met programma-overzichten en achtergrondartikelen.

Voor informatie en abonnementen:
tel: 035-625 29 00 fax: 035-628 12 40
E-mail: Info@nmo.nl, [internet:http://www.omroep.nl/nmo/](http://www.omroep.nl/nmo/)

JA

noteert u mij voor een jaarabonnement op Karavaan, het kwartaalblad van de Nederlandse Moslim Omroep. Ik machtig de NMO om het bedrag van f. 24,95 per jaar van mijn bank/girorekening af te schrijven. De afschrijving vindt plaats op de eerste dag van de volgende maand. Terugboeking is mogelijk binnen 30 dagen.

Mijn bank/girorekeningnr.

Naam

M/V

Adres

Postcode

Plaats

Handtekening

Deze bon uitknippen (kopiëren mag ook) en opsturen naar:

NMO Abonnementenadm. Karavaan Antwoordnummer 1032 1200 VB Hilversum

begrip

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel. 073-6145159 (tstnr. 3)